

‘Uw koninkrijk kome’

Als pelgrims onderweg met Joden
en Palestijnse christenen

Bijdrage tot bezinning en heroriëntatie
en handreiking voor gesprek

Inhoud

Deel I	4
I Inleiding	5
1.1 Verankerde relaties	5
1.2 Schurende en botsende vragen	5
1.3 Conflict en polarisatie in een veranderende context	5
1.4 Uithouden in de spanning	5
1.5 Begripsverhelderingen en onderscheidingen	5
1.6 Doel en opbouw van deze notitie	6
II Verkenningen: Waar komen we vandaan?	7
2.1 Nederlandse kerken: synodale rapporten en handreikingen	7
2.2 Buitenlandse kerken: synodale rapporten en handreikingen	7
III Uw koninkrijk kome ...	8
3.1 Bidden om Gods rijk en heerschappij	8
3.2 Koninkrijk van God in de kerkorde	8
3.3 Als pelgrims onderweg	9
3.4 Drie bewegingen	9
IV Samen leven en vieren met verschil	11
4.1 Eigensoortige relaties	11
4.2 Relaties met Joden en Joodse gemeenschappen	11
4.3 Lessen vanuit de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen	11
4.4 Relaties met Messiasbelijdende joden	12
4.5 Oecumenische relaties met Palestijnse en andere christenen	12
V Leven met wonden	14
5.1 De littekens van Jezus	14
5.2 Verschillende narratieven	14
5.3 Het Joodse verhaal van wonden	15
5.4 Het Palestijnse verhaal van wonden	15
5.5 Roep om gehoord te worden, schreeuw om recht	16
5.6 Moed om wonden te erkennen	16
5.7 Kijken in de eigen spiegel	17
VI Samenwerken om het leven te helen	18
6.1 Stappen op de pelgrimsweg: Gods Geest in beweging	18
6.2 Bijbels perspectief: ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst	18
6.3 Zoeken naar wat helend en verbindend is	18
6.4 Stappen	19

Deel II - Uitwerking en verdieping	22
I Voortgaande bezinning: kerkordes, synodale rapporten en handreikingen	23
1.1 In Nederland: eerste aanzetten	23
Van 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' 1949 tot 'Israël - volk, land en staat' 1970 - Kerkordewijzigingen 1991 - IP-nota 2008 - Meervoudig verbonden 2012	
1.2 In breder verband: internationaal	25
Wereldraad van Kerken - 'Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden' 1980 - Twaalf punten van Berlijn (ICCJ) 2009 - Kairosdocument 2009 - 'God's Unfailing Word' 2019 - 'Israel-Palästina. Leitgedanken und erläuternde Thesen' 2021 - Hope for the Future 2023	
II Theologische noties bij de ontmoeting met het jodendom	27
Blijvende betekenis van het verbond van God met het volk Israël - Interpretatie van de landbelofte - Visie op de betekenis van Thora, Wet en Evangelie - Betekenis van Jezus - Van zending onder joden naar missio Dei, Gods zending	
III Verklaringen over antisemitisme, terreur en de situatie in Israël en Palestina	29
Afstand anti-Joodse uitspraken Luther 2016 - 'Van conflict naar gemeenschap. Gezamenlijke Luthers-Katholieke herdenking van de Reformatie in 2017' - Gezamenlijke verklaring met de Rooms-Katholieke Kerk 2019 - Verklaring Erkenning en Verantwoordelijkheid - Palestijnse christenen over antisemitisme: 'This is where we stand' (2022) - Moderamen: grote zorgen over situatie in Israël en Gaza (2021) - Uitspraken moderamen op en na 7 oktober 2023 - Uitspraak generale synode tegen antisemitisme 2023 - Gelukwens 75 jaar staat Israël (2023) - 75 jaar Nakba: 'De Nakba is nog steeds onze dagelijkse realiteit' (2023) - Boodschap van medeleven naar Israëlische en Palestijnse partners (2023) - Protestantse Kerk onderstreept belang van rechtvaardige vrede voor Joden en Palestijnen (2024) - Politieke loopgraven staan oplossingen en noodhulp Palestina en Israël in de weg (2024)	
IV Relaties met Joden	32
Uiteengaan van de wegen - Hedendaags jodendom en partnerrelaties - Wonden - Veerkrachtig jodendom - Relaties met Messiasbelijdende joden	
V Relaties met Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina	35
Partnerrelaties - Deel van het Palestijnse volk - Rijke verscheidenheid aan denominaties - Veerkracht en trots - Andere gemarginaliseerde christenen - Wonden en trauma's	

Deel I

I Inleiding

1.1 Verankerde relaties

Hoe verhouden we ons als kerk tot Joden? En hoe tot Palestijnen? Wat is de aard van deze verschillende relaties en welke vragen komen daarbij op? In deze notitie gaan we op deze vragen in. We zullen zien dat beide soorten relaties terug te voeren zijn tot de kerkorde en te maken hebben met fundamenteel belijdende, oecumenische en diaconale aspecten. Als Protestantse Kerk delen we in de aan het volk Israël geschonken verwachting en strekken we ons uit naar de komst van het koninkrijk van God. We zijn geroepen om het gesprek aan te gaan met Joden en Joodse gemeenschappen (roeping tot onopgeefbare verbondenheid, art. I,7), en om oecumenische relaties te onderhouden met andere kerken en dus ook met Palestijnse christenen (eenheid, de gemeenschap en de samenwerking met andere kerken, art. XVI,1). Daarnaast is er de diaconale roeping, waarbij de kerk haar opdracht vervult door zich in te zetten voor wie lijden en hen bij te staan in het zoeken naar vertroosting en gerechtigheid, in samenwerking met kerken en gemeenten ter plaatse en met verwante instanties (art. X,2 en XVI,3).

1.2 Schurende en botsende vragen

Deze verschillende relaties roepen uiteenlopende theologische, existentiële en relationele vragen op die met elkaar schuren en botsen. Ze worden niet in het luchtledige gesteld maar vinden plaats in een voortdurend veranderende context. Ze worden telkens beproefd door de harde, ruwe en botsende werkelijkheid van elke dag. Hoe is de kerkelijke relatie met het Joodse volk? Welke kerkelijke gemeenschap hebben wij met Palestijnse christenen? En wat betekent dit met betrekking tot vragen van recht en gerechtigheid als het om Joden en om Palestijnen gaat?

1.3 Conflict en polarisatie in een veranderende context

Deze notitie neemt niet het uitgangspunt in het Israëliisch-Palestijnse conflict, maar je kunt er ook niet omheen. Het conflict en de recente oorlog breken door alles heen. Na 7 oktober 2023 is alles extra op scherp komen te staan. Vanuit onze relaties met de Joodse gemeenschap in Nederland en met

onze partners in Israël en Palestina hebben we kunnen horen welke diepe sporen de terroristische aanslag van Hamas en de daaropvolgende verwoestende oorlog heeft getrokken. Opgeroepen door dit conflict en deze oorlog nemen wereldwijd de polarisatie, het geweld, het antisemitisme en de moslimhaat toe. Er wordt van verschillende kanten een dringend beroep gedaan op de kerk. Van Joodse zijde is er de vraag naar vertrouwen en betrouwbaarheid in de relaties en is er de existentiële roep om te kunnen bestaan, als gemeenschappen, als volk, als staat. Van de kant van Palestijnen, onder wie Palestijnse christenen, is er de steeds urgentere roep om gehoord te worden en om te kunnen (over)leven, en om als kerk op te staan tegen onrecht, bezetting en verwoesting.

1.4 Uithouden in de spanning

De kerk wordt van uiteenlopende kanten met grote urgentie opgeroepen te kiezen. Daarbij worden (Bijbels-)theologische, volkenrechtelijke en humanitaire argumenten gebruikt. Vanuit oprechte compassie met Israël (het volk, de staat) enerzijds of met Palestijnen en Palestijnse christenen anderzijds, ontstaan er kampen die vaak elkaars taal niet meer spreken. Er wordt niet meer naar elkaar en elkaars intenties geluisterd. Vaak is er geen gesprek meer mogelijk. Daarbij dreigt het gevaar dat er een middenveld ontstaat dat verward toekijkt en uiteindelijk in een soort onverschilligheid berust. Het is belangrijk om het uit te houden in de spanning van de eerdergenoemde verschillende roepingen. Daartoe roept deze notitie op en geeft daartoe ook handreikingen. Uithouden in de spanning kan onbegrip teweegbrengen: dat je als kerk geen keuze maakt, het veilige midden opzoekt zonder zelf in het geding te komen, veilig aan de zijlijn blijft staan. Maar het tegendeel is waar: uithouden in de spanning is een krachtige keuze: vóór Joden én Palestijnse christenen, vóór verbondenheid en het recht op leven. Die positie raakt ook jezelf, wat verder in deze notitie duidelijk zal worden.

1.5 Begripsverheldering en onderscheidingen

Bij dit alles is er behoefte aan begripsverheldering en onderscheidingen. Wat bedoelen we met

verschillende aanduidingen en begrippen? Dit is niet eenvoudig vanwege de grote complexiteit van de onderwerpen, de politieke beladenheid (ook bij theologische noties), de existentiële en gelovige betrokkenheid en de uiteenlopende overtuigingen en standpunten. Tal van termen en begrippen zijn gecompliceerder dan ze op het eerste gezicht lijken. Woorden als 'volk', 'land' en 'staat' lijken helder, maar hebben historisch gezien diverse betekenissen in verschillende tijden. Ook theologische begrippen als koninkrijk van God, roeping, verbondenheid en gerechtigheid zijn gelaagd en voor meerdere interpretaties vatbaar.

Dat betekent niet dat je als kerk tandeloos bent en niets kunt zeggen. Als kerk staan we ergens voor, leven we uit bepaalde waarden waar we niet op terugkomen. Dat verkennen we in deze notitie verder. Als kerk ligt het uitgangspunt in het verstaan van de Schriften. Maar dan nog moet je duidelijk maken waarover je het hebt. Daarbij is het belangrijk om een goed onderscheid te maken tussen Bijbelse, rechtsstatelijke en psychologische/emotionele benaderingen. Wat vraagt de Heer van ons, wat is er volgens internationaal recht (bijvoorbeeld mensenrechtenverdragen) afgesproken en welke emoties zijn in het geding? Het zijn vragen die onderscheiden moeten worden maar ook voortdurend door elkaar heen kunnen lopen. Als kerk laten we ons allereerst leiden door de Schriften en verwijzen we daarnaast naar wat in het volkenrecht en in internationale mensenrechtenverdragen is vastgelegd.

Al focussen we in deze notitie vooral op de relaties met Palestijnse christenen, we zijn ons ervan bewust dat velen van hen zich beschouwen als deel van het Palestijnse volk. We willen dan ook geenszins een wig drijven tussen de christenen en de moslims (en anderen) onder de Palestijnen.

Als in deze notitie gesproken wordt over Palestina, dan worden daar de Palestijnse gebieden volgens internationaal recht mee bedoeld. Kerk in Actie is hiermee begonnen vanaf 2013 vanwege het zelfverstaan van Palestijnen.

Als in deze notitie gesproken wordt over Israël, zal waar nodig duidelijk gemaakt worden in welke betekenis dit gebeurt: als aanduiding van het Joodse volk, het Bijbelse Israël, het land Israël of de staat Israël. We gaan uit van de staat Israël volgens internationaal recht erkend binnen de groene lijn. Het bestaansrecht van Israël staat dus op geen enkele wijze ter discussie.

1.6 Doel en opbouw van deze notitie

Deze notitie focust op relaties en verkent deze: relaties met Joden en relaties met Palestijnen (en Palestijnse en andere christenen). We geven duiding waar deze relaties op gebaseerd zijn, met welke roepingen ze te maken hebben en welke vragen op ons afkomen. Moeilijkheden in de relaties worden benoemd. Overigens geldt ook: juist als de relaties goed zijn en de loyaliteiten duidelijk, kan er een veilige ruimte zijn voor kritiek. Uiteindelijk gaat het om deze vragen:

- Wat hebben deze relaties ons te zeggen?
- Wat kunnen we voor elkaar betekenen?
- Hoe vertalen we deze in concreet handelen?

Deze notitie beoogt een bezinning te geven op complexe vragen en een heroriëntatie te bieden in een theologisch (en ook politiek) gevoelige materie. Daarmee wil ze een handreiking bieden voor verder gesprek. We willen dit gesprek ook in de komende jaren faciliteren en verder verdiepen. Binnen en buiten onze kerk lopen de overtuigingen en opvattingen zeer sterk uiteen, dat is niet in één notitie bij elkaar te brengen. Wel kunnen we verkennen wat gemeenschappelijke grond is en waar we als kerk niet achter terug kunnen.

In het eerste deel van de notitie komen alle belangrijke lijnen, vragen en keuzes aan de orde. Het tweede deel geeft de verdieping en uitwerking hiervan. Beide delen vormen echter één geheel, ze kunnen niet los van elkaar gezien worden.

Eerst verkennen we waar we als kerk op voortbouwen. Vervolgens nemen we de bede om de komst van Gods koninkrijk als uitgangspunt. Vanuit christelijk perspectief worden we uitgenodigd om als pelgrims op weg te gaan, mee in Gods beweging van vrede, liefde en recht. Vervolgens werken we dit uit in een drieslag: 'Samen leven en vieren met verschil', 'Leven met wonden' en 'Samenwerken om het leven te helen'. Dit samen slaat in eerste instantie op de verhouding tussen christenen (inclusief Palestijnse christenen) en Joden. Dit betekent niet dat we andere groepen uitsluiten. Ook al focussen we op relaties met Palestijnse christenen, we kunnen niet vergeten dat een zeer groot deel van de Palestijnen in Israël en Palestina moslim is. De rol van de islam is een apart en belangrijk thema, dat hier niet verder uitgewerkt wordt. Het is wel iets om in de komende jaren meer aandacht te geven. We verwijzen naar eerdere nota's als Integriteit en Respect Islam Memorandum (2011) en de vervolgnota uit 2013.

II Verkenningen: waar komen we vandaan?

2.1 Nederlandse kerken: synodale rapporten en handreikingen (zie deel II, 1.1)

Er is al heel wat voorwerk verricht door de Protestantse Kerk, de voorlopers ervan en andere kerken, met name daar waar het gaat om de bezinning op de verhouding tot het volk Israël, de joodse wortels van het christelijk geloof, de joods-christelijke relaties en de bewustwording van en strijd tegen anti-judaïsme en antisemitisme. We staan op de schouders van onze voorouders, al staan we in onze tijd weer voor eigen uitdagingen en roepingen. We beginnen dus niet vanaf nul. Er zijn belangrijke keuzes gemaakt en wissels omgegaan in het zoeken naar nieuwe verhoudingen. Een belangrijke koerswijziging in de 20e eeuw is die van Jodenzending naar gesprek. Een andere dat de roeping tot onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël als zo fundamenteel wordt gezien dat dit in het belijdende eerste artikel van de kerkorde genoemd wordt. Deze theologische bezinning heeft haar weerslag gevonden in tal van theologische publicaties, synodale rapporten en handreikingen.

Globaal kun je twee benaderingswijzen onderscheiden die niet helemaal los van elkaar te zien zijn. We zien dat telkens terugkeren in allerlei rapporten en synodestukken, zowel nationaal als internationaal. Er worden verschillende vragen gesteld.

- 1) Hoe verhoudt de kerk zich tot het Joodse volk, tot de joodse wortels van het christelijke geloof en tot het vraagstuk van antisemitisme? Dat zijn kerkelijke, theologische en belijdende vragen. Het gaat hierbij om de identiteit van de kerk. Deze benaderingswijze roept op tot heroriëntatie in de context van de joods-christelijke dialoog en de ontmoeting met het levende jodendom.
- 2) Hoe verhoudt de kerk zich in de huidige context tot de situatie in Israël en Palestina? Dat is een actuele en urgente vraag. Deze benaderingswijze roept op tot plaatsbepaling en heldere keuzes m.b.t. recht en gerechtigheid.

Het schuurt en botst tussen deze twee benaderingswijzen. De theologische bezinning op de oecumenische en diaconale relatie met

Palestijnse christenen kwam pas veel later op gang en werd lang niet zo breed uitgewerkt. In deel II gaan we hier uitvoeriger op in. Hier noemen we alleen de synodale nota 'Het Israëlisch-Palestijns-Arabische conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland' uit 2008, waarin de roeping om gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping en de diaconale roeping worden betrokken op de Joodse en Palestijns-christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten. Deze notitie bouwt hierop voort. Er worden Bijbels-theologische, volkenrechtelijke en humanitaire argumentaties gebruikt. Later wordt de term 'meervoudige verbondenheid' geijkt.

2.2 Buitenlandse kerken: synodale rapporten en handreikingen (zie deel II, 1.2)

Internationaal gezien spreken sommige andere kerken - protestants, rooms-katholiek, orthodox en gezamenlijk oecumenisch - zich eveneens uit over joods-christelijke relaties en alles wat daarmee samenhangt. Het is een zoeken naar heling, verzoening van verstoorde relaties, erkenning van antisemitisme ook in eigen geledingen en theologie. Bruggen worden geslagen, nieuwe wegen naar elkaar worden gezocht. Ook van Joodse zijde zijn er belangrijke documenten en verklaringen die de hand reiken naar de christelijke kerken. Internationale bewegingen als de International Council of Christians and Jews en andere beoefenen daadwerkelijk de dialoog en gaan pijnlijke vragen niet uit de weg. In toenemende mate wordt in deze verklaringen ingegaan op het Israelisch-Palestijnse conflict. We zien kerken worstelen om enerzijds de unieke band met het Joodse volk voor het voetlicht te brengen en anderzijds om de oecumenische relatie met Palestijnse christenen niet te veronachtzamen. Ook hier staan theologische, rechtstatelijke, humanitaire en psychologische argumentaties naast elkaar. Steeds meer aandacht wordt geschonken aan het verhaal, het lijden, de trauma's en de wonden van zowel Joden als Palestijnen. Van Palestijnse zijde zelf is het Kairosdocument uit 2009 naast een schreeuw om recht een reflectie op theologie en theologische keuzes vanuit de context van bezetting.

III Uw koninkrijk kome ...

3.1 Bidden om Gods rijk en heerschappij

Uitgangspunt in deze notitie is het koninkrijk van God. God gaat zijn ongekende gang in de schepping van de wereld, in de roeping van Abraham, in de weg van het volk Israël, Mozes en de profeten, Jezus en de apostelen. Mensen worden opgeroepen om op weg te gaan en Jezus na te volgen. In de visienota 'Van U is de toekomst' wordt de bede van Jezus in het Onze Vader om de komst van het koninkrijk aangehaald. Door deze woorden te bidden belijden we betrokken te willen zijn op Gods koninkrijk, te zoeken naar wat God met ons en onze wereld voorheeft en bereid te zijn om ons in te zetten om zijn wil te doen. Het scherpt ons zicht op onze verantwoordelijkheid voor onze medemens, voor de schepping, voor ons samenleven. Het gebed gaat voorop. Als kerk zijn we een biddende gemeenschap. Gebed helpt ons te kijken vanuit Gods perspectief. In het gebed proberen we Gods stem te verstaan: het is luisterend bidden. Niet onze overtuigingen of meningen staan voorop, maar het besef dat ons leven gegrond is in God, dat de God van Israël het eerste woord heeft en aan het begin en het einde staat. Dit is iets wat Joden en Christenen, synagoge en kerk, met elkaar delen (en in bredere cirkels geldt dit ook voor andere religieuze gemeenschappen). In het gebed kan het verlangen doorklinken naar de komst van Gods koninkrijk.

In het kader van deze notitie is de bede om vrede voor Jeruzalem van betekenis: 'Vraag om vrede voor Jeruzalem: dat rust hebben wie van je houden, dat vrede heerst binnen je muren en rust in je vesting.' (Psalm 122:6,7) In de hedendaagse context gaat het hierbij om vrede voor alle inwoners, Joden, Palestijnen en anderen. De bede om Gods koninkrijk kan niet los gezien worden van de bede om omkeer. Dat kan een bede zijn om omkeer ten aanzien van degenen die verantwoordelijkheid dragen in de huidige hartverscheurende situatie in Israël en Palestina. Het is ook een gebed om onze eigen omkeer, vanuit het besef van onze lange medeverantwoordelijkheid en schuldige houding ten aanzien van zowel Joden als Palestijnse Christenen. Te denken valt onder meer aan de lange geschiedenis van anti-judaïsme en antisemitisme en aan het voorbijlopen aan het lijden van zowel Joden als Palestijnen. In het gebed kunnen we ons niet verschuilen achter mooie, theologisch goed geformuleerde volzinnen, maar leggen we onze eigen pijn en ons falen bloot voor God. Het gebed

houdt tevens het nemen van verantwoordelijkheid in. Bidden om de komst van Gods koninkrijk, bidden om gerechtigheid en vrede zal zich moeten vertalen in concreet handelen, in daadwerkelijke solidariteit en loyaliteit. Er zal dan ook meer aandacht gegeven moeten worden aan het gebed, als handreiking aan de gemeenten.

3.2 Koninkrijk van God in de kerkorde

In de kerkorde van de Protestantse Kerk is het koninkrijk van God een belangrijke notie. Al direct in het eerste belijdende artikel over de roeping van kerk en gemeente gaat het over het theologische zelfverstaan van de kerk. Als gestalte van 'de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke kerk' strekt de kerk zich, 'delend in de aan Israël geschonken verwachting' uit naar de komst van Gods koninkrijk. In hetzelfde eerste artikel wordt dit even later uitgewerkt:

'De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van Gods koninkrijk (I,7).'

Het gaat om een fundamentele roeping met een belijdend karakter: het hoort bij de identiteit, het DNA van de kerk dat zij deelt in de aan het volk Israël geschonken verwachting van Gods koninkrijk. De kerk valt niet samen met het koninkrijk van God, maar samen met het Joodse volk ziet zij uit naar de komst van Gods koninkrijk. Dit zijn theologische en wellicht ook abstracte formuleringen die concreet gemaakt moeten worden. Deze roeping gaat vooraf aan andere roepingen die in de kerkorde genoemd worden, waarbij de oecumenische en diaconale roeping in het kader van deze notitie vooral van belang zijn. Al deze drie roepingen hebben hun eigen theologische fundering, zijn te onderscheiden maar niet te scheiden van of uit te spelen tegen elkaar. Ze benoemen in feite twee belangrijke vragen: wie is de kerk en wat doet de kerk?

Als dit kerkordeartikel I,7 spreekt over 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël', dan gaat het hierbij om het theologisch verstaan van Gods weg met Israël als het Joodse volk, in verleden, heden en

toekomst. Bijbels-theologische noties komen hierin mee, zoals die van Gods verbond met Abraham en met het Joodse volk, Gods blijvende verkiezing van het volk Israël met het oog op de volken. Een aparte vraag daarbij is die van de interpretatie en vertaling van de landbelofte. 'Het volk Israël' is vooral een theologisch begrip, Joden zelf spreken eerder van het Joodse volk of van het jodendom (breed verstaan: religieus, etnisch en cultureel). Er klinken noties door van het Bijbelse Israël (Israëlieten), het jodendom door de eeuwen heen, het hedendaagse levende jodendom.

Waar het koninkrijk van God voor staat is onderwerp van gesprek en levende ontmoeting, tussen joden en christenen, en ook tussen christenen onderling. In het onderwijs van Jezus staat het koninkrijk centraal, met duidelijke wortels in het Oude (Eerste) Testament. Thora en profeten, evangelisten en apostelen geven hieraan invulling, maar ook dan blijft er nog veel ruimte voor interpretatie vanuit de eigen context en geschiedenis. Een aantal kernwoorden komt daarbij in elk geval naar boven: Gods trouw en beloften, recht en gerechtigheid, vrede, vergeving en verzoening, Gods macht in heden en toekomst. Met Gods koninkrijk komt de hele schepping in beeld, alle leven, alle mensen. De visienota 'Van U is de toekomst' spreekt in dit verband over missio Dei: 'Zonder de scheppende kracht van Gods Geest is er geen leven, geen kerk. De Geest is de stuwende kracht achter de missio Dei, het werk van God in deze wereld. Daarom bidt de kerk de eeuwen door.' (p. 35)

Missio Dei slaat niet uitsluitend terug op de wereldkerk. Er zit de gedachte en het geloof achter dat God mensen op eigen manieren en in eigen tradities mee kan nemen in zijn beweging in onze wereld. God en zijn koninkrijk zijn al aanwezig in onze wereld en komen naar ons toe. Bijbels gezien krijgt deze universele beweging gestalte in de roeping van Abraham, in de verkiezing van Israël als volk en in de roep van Jezus om met en vanuit Israël een licht te zijn voor alle volken. Joden en niet-Joden worden geroepen te participeren in dezelfde beweging, waarbij de Geest de stuwende kracht is.

3.3 Als pelgrims onderweg

In deze notitie kiezen we voor het begrip 'pelgrims onderweg'. De eerste (joden-)christenen werden 'mensen van de Weg' genoemd (Handelingen 9:2). Het op weg zijn en de Weg van Jezus worden wel verbonden met het concept van pelgrimage.

Dan verwijst het naar het onderweg zijn naar en vanuit Gods toekomst en koninkrijk. Wij worden uitgenodigd om als pelgrims onderweg te zijn, meebewegend met Gods Geest, zoekend naar tekenen van Gods koninkrijk. En dit alles in het spoor van het volk Israël, in navolging van Jezus. Zo spreekt de broedergemeenschap van Taizé over 'een pelgrimage van vertrouwen'. Enkele elementen daaruit zijn het besef dat alle mensen met elkaar één enkele familie vormen en dat God in ieder mens woont. Die pelgrimage is naast een weg naar binnen (innerlijk leven) tevens een weg naar buiten: een zoektocht naar vrede en verzoening in de eigen omgeving. Ook de Wereldraad van Kerken nodigt kerken daartoe uit. Tijdens de laatste assemblee in Karlsruhe in 2023 werd de oproep gedaan om een pelgrimage te beginnen van 'Justice, Reconciliation en Unity': om mee te doen aan het vieren van het leven en het nemen van concrete stappen in de richting van het transformeren van onrecht en geweld. Dat was een vervolg op de oproep van de assemblee in Busan in 2013 tot een pelgrimage van 'Justice and Peace': om dat wat God eenieder als gave geschonken heeft te vieren; mensen (en alle leven: de hele schepping) in een kwetsbare positie te ontmoeten en hun wonden te erkennen. En om concrete stappen te zetten om onrecht en geweld te bestrijden en om te vormen.

Deze pelgrimages spitsen we in deze notitie toe op de weg die we gaan met Joden en op de weg met Palestijnen en Palestijnse christenen. Voor alle duidelijkheid: de begrippen pelgrims en pelgrimage zijn een christelijke duiding van een beweging waarvoor joden en moslims andere woorden zullen kiezen.

Dit alles staat of valt in de beleving en perceptie van de ander. Worden we door de Joodse en Palestijns-christelijke (gespreks)partner als betrouwbare bondgenoot gezien? Is er het gevoel en de overtuiging dat het christelijke hart werkelijk klopt voor wat er leeft in Joodse en Palestijns-christelijke gemeenschappen? Ook dat hoort bij het pelgrim zijn: beseffen dat je een kruising kunt missen, dat je een verkeerde weg inslaat, dat je de ander niet hoort of ziet. En dat je, zodra je dat beseft, omkeert.

3.4 Drie bewegingen

Vanuit deze pelgrimsperspectieven kiezen we in deze notitie voor een uitwerking in drie bewegingen, waarbij de eerste ingaat op wat geschonken wordt,

de tweede op wat pijnlijk ontwortelend is en ook als zodanig benoemd moet worden, en de derde op wat heilzaam omgevormd kan worden.

- Samen leven en vieren met verschil
- Leven met wonden
- Samenwerken om het leven te helen

Dat zijn geen logisch opeenvolgende stappen in vaste volgorde, maar bewegingen waarbij de volgorde kan variëren. Met het oog op de joods-christelijke relaties en de relaties met Palestijnen en Palestijnse christenen krijgen deze bewegingen een eigen invulling.

IV Samen Leven en vieren met verschil

4.1 Eigensoortige relaties

Onze relaties met Joden en Joodse gemeenschappen enerzijds en met Palestijnse en andere christenen anderzijds zijn eigensoortige relaties die onderscheiden moeten worden. Ze hebben elk hun eigen theologische fundering en roepen eigen vragen op. Je kunt het niet onder één noemer brengen: Joods-christelijke relaties en oecumenische relaties. En die zijn weer te onderscheiden van onze relaties met moslims en anderen. Dat is niet een kwestie van meer of minder, maar van erkenning van de verschillende vormen van relaties. Uiteindelijk gaat het om menselijke relaties. We zijn allen mensen, geschapen naar het beeld van God. Het is God om de hele wereld en alle leven te doen. Joods-christelijke relaties en oecumenische relaties staan altijd in het teken van het grotere geheel: schepping, verkiezing, verzoening en Gods koninkrijk. Zoals de visienota 'Van U is de toekomst' zegt: 'als kinderen van één Vader'.

4.2 Relaties met Joden en Joodse gemeenschappen (zie deel II, II en IV)

Allereerst focussen we op de relaties van christenen met Joodse gemeenschappen. Die zijn bijzonder en uniek vanwege gedeelde Schriften, een gedeelde oorsprongsgeschiedenis en gedeelde kernwaarden. Christenen delen in de aan Israël geschonken verwachting van het koninkrijk. Er is het geloof in dezelfde God van Israël, al zijn benaderingen verschillend. Er komt een steeds groter besef bij zowel christenen als joden dat Jezus en zijn directe volgelingen en later Paulus joden zijn die deel uitmaken van het toenmalige jodendom. En dat Jezus en Paulus dus alleen in verbondenheid met het Joodse volk verstaan kunnen worden.

Vanuit deze gemeenschappelijke oorsprong in het veelkleurige jodendom van de eerste eeuw hebben zowel het rabbijnse jodendom als de christelijke tradities zich ontwikkeld in een ingewikkelde, complexe verhouding tot elkaar. Dat is een geschiedenis van toenadering en verwijdering, van onvoorstelbaar leed en pijn, en van soms hechte relaties en vriendschap geworden. Er zijn fasen en perioden van samenleven geweest, maar ook van anti-judaïsme, antisemitisme, vervolging en vernietiging.

Bepaalde Bijbelse kernwaarden worden door beide tradities gedeeld, al worden ook deze verschillend becommentarieerd en geïnterpreteerd. Zoals gerechtigheid en vrede (*shalom*), individuele en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, de opdracht om te leven naar Gods wil, vertrouwen op God (*emoena*), Gods koninkrijk (*malkoet*). En hoezeer er ook verwantschap is, beide gemeenschappen leven vaak langs elkaar heen of verstaan elkaar niet. In tijden van grote spanning, zoals na 7 oktober 2023, komt dit aan de oppervlakte, naast krachtige solidariteit, en dan vergt het moed en doorzettingsvermogen om wegen naar elkaar te blijven vinden, met een oprecht verlangen om de intenties van de ander te blijven verstaan.

Voor de kerk is het belangrijk en noodzakelijk om zich te (blijven) verhouden tot haar joodse wortels. Het christelijk geloof is niet denkbaar zonder deze verworteling in het jodendom. Dit houdt tevens in dat de kerk de ontmoeting blijft zoeken met het levende jodendom.

Een aantal theologische vragen die in de ontmoeting met het jodendom opkomen zijn onder meer die naar

- de blijvende betekenis van het verbond van God met het volk Israël
- de landbelofte en de interpretatie ervan
- de visie op de betekenis van Thora, Wet en Evangelie
- de blijvende betekenis van Jezus als Jood
- de verschuiving van Jodenzending naar gesprek

In deel II wordt dit verder uitgewerkt. Belangrijk om op te merken is dat de ontmoeting met het jodendom eveneens waarde in zichzelf heeft, los van de betekenis ervan voor het christelijk geloof of voor het zelfverstaan van de kerk. Joden zijn niet instrumenteel voor de kerk. De relatie is intrinsiek van belang.

4.3 Lessen vanuit de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen

In de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen is er al veel werk verzet en is er soms toch het gevoel nog aan het begin te staan. Er zijn tijden dat er veel onderling contact en begrip is, en tijden waarin de relaties onder spanning staan. De situatie

in Israël en Palestina kan alles onder druk zetten, tevens kan er veel steun ervaren worden. Joods-christelijke ontmoetingen zijn er op vele manieren, in georganiseerde ontmoetingen, landelijk en plaatselijk, bij vieringen of belangrijke (gedenk) momenten, maar ook gewoon in de dagelijkse praktijk van het samenleven. Wat verbindt ons en wat kunnen we vieren? Waar zitten de verschillen, waar schuurt het? Wat kunnen we van elkaar leren? Hoe kunnen we samenwerken, bijvoorbeeld in de strijd tegen antisemitisme, in het doorbreken van polarisatie. Enkele van de dialooglessen die geleerd zijn, en die ook van belang zijn voor ontmoetingen met anderen, zijn:

- Joden en christenen staan voor de uitdaging om de traditie waarin ze staan opnieuw vorm te geven in de eigen tijd met eigen vragen, problemen en dilemma's.
- Als je het perspectief van de ander toelaat en probeert te verstaan, verandert dat je zelfverstaan. Mens-zijn is altijd in relatie tot elkaar.
- Je bent allereerst een individuele jood of christen met een eigen geschiedenis en achtergrond en dan pas een vertegenwoordiger van een hele traditie.
- Dialoog tussen joden en christenen gaat over levensvraagstukken, waarbij een belangrijke bijdrage kan worden geleverd aan de meningsvorming binnen de samenleving.
- De Zweedse Lutherse theoloog en bisschop Krister Stendahl (1921-2008) stelde verschillende dialoogregels. Zoals: laat het positief waarderen van het eigen geloof niet gepaard gaan met een negatieve duiding van anderen. Haal je informatie over een ander niet bij de bestrijders ervan. Laat de waarde van je geloof blijken uit je handelen.
- Dialoog is altijd contextueel. Er is niet één model van ontmoeting. De dialoog krijgt vorm in een veelheid van situaties en wordt gevoerd door een grote verscheidenheid aan mensen, ieder vanuit de eigen specifieke context.

4.4 Relaties met Messiasbelijdende joden (zie deel II, IV)

Een aparte en speciaal te vermelden groep is die van de Messiasbelijdende joden of joodse volgelingen van Jezus. Messiasbelijdende joden hebben vaak een moeilijke positie: door het jodendom worden ze vaak niet als joods erkend, en door de christelijke kerken worden zij niet altijd serieus als christenen beschouwd. Lang is er ook huiver geweest om met hen relaties op te bouwen, om de kwetsbare

relatie met de Joodse gemeenschap in Nederland niet te verstoren. Voor de Protestantse Kerk ligt hier huiswerk. Hoe willen we ons verhouden tot Messiasbelijdende joden? Hoe kan een relatie met hen eruitzien? Op welke wijze kan de kerk aandacht geven aan joodse volgelingen van Jezus? Hun stem kan een rol spelen, of het nu om de bezinning op de relatie tussen Israël en de kerk gaat, om inzicht in en bestrijding van antisemitisme, of om de toerusting van gemeenten tot de ontmoeting met Israël. En los daarvan gaat het om de ontmoeting met henzelf.

4.5 Oecumenische relaties met Palestijnse en andere christenen (zie deel II, V)

De oecumenische relaties met medechristenen worden in de kerkorde gemotiveerd vanuit de gedachte en overtuiging dat de Protestantse Kerk een gestalte is van de 'ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk' en daarom geroepen is om de eenheid, gemeenschap en samenwerking met andere kerken van Jezus Christus te zoeken en te bevorderen. De kerk is deel van het geheel, wat met een Bijbels-theologische term 'Lichaam van Christus' wordt genoemd. Zoals Paulus schrijft in 1 Korintiërs 12:12: 'Het lichaam is een eenheid die uit vele delen bestaat; ondanks hun veelheid vormen al die delen samen één lichaam.' Als de één lijdt, lijdt de ander ook. Als de één vreugde heeft, deelt de ander in die vreugde. De visienota van de Protestantse Kerk 'Van U is de toekomst' verwoordt het zo: 'Als lichaam van Christus is de kerk een teken en instrument voor de verbinding tussen God en zijn wereld. In de kerk leren we leven van Gods genade en worden we gevormd als mensen van God met het oog op onze plek in de samenleving.' (p. 24)

In het kader van deze notitie zijn met name de relaties met Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina van belang. De Protestantse Kerk heeft via Kerk in Actie relaties met zowel Joodse als Palestijnse partners in Israël en Palestina. Daarnaast zijn er met de Palestijnse Evangelisch-Lutherse kerk ELCJHL kerkelijke banden van een gedeeld belijden. Deze worden - behalve door Kerk in Actie - ook door de lutherse synode namens de Protestantse Kerk onderhouden. Via de Lutherse Wereld Federatie heeft de Protestantse Kerk kansel- en avondmaalsgemeenschap met de ELCJHL. Er zijn ook Palestijnse christenen in Nederland, maar daar heeft de landelijke Protestantse Kerk tot op heden geen of nauwelijks contacten mee opgebouwd. Hier kan wel een taak liggen.

Ook voor Palestijnse christenen als Christus-belijdende geloofsgemeenschappen zijn de joodse wortels van het christelijke geloof van wezenlijke betekenis. Ook voor hen valt niet te ontkennen dat Jezus een Jood is, geworteld in de joodse traditie van de eerste eeuw. Ook voor hen zijn er de theologische vragen rond Gods verbond met Israël, de interpretatie van de landbelofte, de verhouding van Thora en Evangelie, de betekenis van Jezus en de visie op missio Dei. Tegelijkertijd brengt hun specifieke context met zich mee dat zij daarbij andere vragen stellen en andere benaderingen hebben. Daarmee stellen zij vragen aan ons,

waartoe wij ons te verhouden hebben. De lessen uit de joods-christelijke dialoog zijn ook van toepassing op het intern-christelijke gesprek: de ander serieus nemen, uitgaan van de integriteit van de ander, de ander proberen te verstaan vanuit de eigen vragen, ervaringen en context.

Hoewel we ons hier voortdurend richten op de relaties met Palestijnse christenen, moeten we ervoor waken een wig te drijven tussen hen en het Palestijnse volk. In deel II gaan we dieper in op Palestijnse en andere gemarginaliseerde christenen in Israël en Palestina.

V Leven met wonden

5.1 De littekens van Jezus

In de kerkelijke relaties met zowel Joden en Joodse gemeenschappen als met Palestijnen komen zeer pijnlijke wonden en trauma's aan het licht. Wonden die ook hun weerslag hebben in de onderlinge verhoudingen. Zeer belangrijk in elke relatie is de erkenning van de pijn en het lijden. De ander wil gehoord en gezien worden. De kerk is geen neutrale buitenstaander. Bij sommige aangebrachte diepe wonden is de kerk zelf betrokken of verantwoordelijk. Het is daarom van groot belang om telkens in de eigen spiegel te kijken, de eigen wonden te verkennen, alsmede het eigen ongemak om hier goed mee om te gaan. Erkenning van de wonden bij de ander en zelfonderzoek gaan hand in hand.

Als kerk oriënteren we ons daarbij op wat de Bijbel aanreikt. We noemen hier drie Bijbelse noties die kunnen helpen om op een integere wijze met pijn en lijden om te gaan, in het besef dat we vaak tekortschieten in het werkelijk verstaan van wat de ander ten diepste pijnlijk raakt.

In Exodus zegt de HEER: 'Ik heb gezien hoe ellendig mijn volk er in Egypte aan toe is, Ik heb hun jammerklachten over hun onderdrukkers gehoord, Ik weet hoe ze lijden.' (NBV21, 3:7) Net daarvoor heeft de ENE zich aan Mozes bekendgemaakt als 'de God van je vader, de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jacob'. Het blijft niet bij horen en zien, God treedt handelend op en daalt af om te bevrijden en om het volk te brengen naar een land waar te leven valt. De ellende horen en zien, erkenning van het diepe lijden, verbinding met het voorgeslacht, relatie tot stand brengen, sympathie (mee-lijden) tonen en opstaan tot bevrijding zijn hierbij belangrijke noties. God blijft trouw aan zijn volk, dat is de boodschap van Thora en Profeten.

In het christelijk geloof staat Jezus Christus centraal, zijn weg van lijden, dood en opstanding. In het evangelie naar Johannes (20:24-29) wordt verteld dat Tomas, een van de twaalf leerlingen, de wonden van de spijkers in Jezus' handen wil zien en met zijn vingers voelen, om te kunnen geloven. Jezus nodigt hem uit zijn wonden aan te raken. Een van de interpretaties bij dit evangeliegedeelte is dat de wonden niet uitgewist worden maar zichtbaar blijven in het lichaam van de opgestane Christus, en

tegelijktijd geheeld zijn. Dit geeft een krachtige impuls om de wonden van anderen en onszelf te zien, in het licht van Gods helende genade.

Misschien een beter beeld nog is wat Paulus schrijft aan de Galaten (NBV21, 6:17): 'Want ik draag de littekens van Jezus in mijn lichaam.' Deze woorden kunnen verwijzen naar zijn inzet voor het evangelie, met als gevolg dat hij onrecht, verdrukking en lijden ervaart. We kunnen moeilijk verlangen dat Joden zich in dit beeld herkennen, Palestijnse christenen doen dat vaak wel. De inzet vanuit Bijbelse inspiratie voor gerechtigheid en vrede kan verzet bij anderen oproepen en kan lijden en onrecht teweegbrengen. Paulus leert om deze littekens en wonden met opgeheven hoofd te dragen en zich niet neer te leggen bij tegenwerking.

5.2 Verschillende narratieven

In de afgelopen periode zijn er, voortbouwend op tientallen jaren van contacten, relaties en partnerschappen vanuit de landelijke kerk, gesprekken gevoerd met zowel partners in Israël en Palestina als diverse organisaties, overlegorganen en personen in Nederland. Er is vooral geluisterd, er zijn vragen gesteld, en duidelijk is hoezeer analyses, impressies, geloofsovertuigingen en perspectieven uiteenlopen. Er staan verschillende narratieven naast of tegenover elkaar. Met narratief bedoelen we een zingevingsverhaal: een verhaal dat de normen, waarden en overtuigingen van een groep, cultuur of samenleving beschrijft, en waarin zowel de veerkracht als de trauma's en de wonden verteld kunnen worden. Het gaat ook over de interpretatie van wat er in de geschiedenis heeft plaatsgevonden, over eigendomsrechten en dus over heel concrete en fysieke zaken. Hoe men zichzelf ziet en definieert en hoe men de context beschrijft waarin men leeft, verschilt enorm. Dat geldt voor Joden en Palestijnen maar ook voor ons, intern in de kerk. De werkelijkheid is altijd complexer en gelaagder dan de verhalen en narratieven waarmee wij onszelf zien en waarmee wij onze identiteit vorm geven.

In de context van Israël en Palestina is het uiterst moeilijk voor Joden en Palestijnen om zich te kunnen verplaatsen in het perspectief van de ander. Ook in de Nederlandse context speelt dit euvel: we lijken voortdurend langs elkaar heen te

praten over deze thema's, zonder elkaar echt te verstaan. Het blijft een algemeen menselijke alsook kerkelijke opdracht en roeping: leer te luisteren naar de trauma's van anderen en geef ruimte aan het eigen ongemak. We kunnen dit onder meer leren in navolging van de profeten, die de pijn van het volk en het onrecht heel concreet benoemen en daarbij ook het falen van leiders aan het licht durven brengen. En van Jezus die mensen in al hun kwetsbaarheid ziet en opricht, en ook felle woorden kan spreken over leiders die over anderen heenlopen. Wat we als kerk zoeken is een eigen narratief waarin ruimte is voor de wonden en trauma's bij anderen, Joden en Palestijnen, alsook bij onszelf. Waarin we oprecht de vragen adresseren die zij ons stellen, en onder woorden brengen wat onze eigen rol in deze wonden is. Dan kunnen we ook duidelijk maken hoe we op concrete wijze solidair kunnen zijn. Er zijn tal van voetangels en klemmen - historische, religieuze, theologische, psychologische en existentiële - als het gaat over Joden en Palestijnse christenen, en de onderlinge relaties. Er is te veel gebeurd, er zijn te veel trauma's, te veel tegengestelde belangen. Dat kan de kerk bescheidenheid en terughoudendheid leren, maar impliceert niet dat je als kerk zwijgt. De vraag blijft telkens: hoe kunnen we het in die complexiteit uithouden, onszelf niet vastzetten in standpunten, en luisteren naar en leren van elkaars perspectieven? Het is een voortdurende oefening om te blijven luisteren naar het Woord en te leren verstaan wat God van ons wil. De rol van het gebed is daarbij heel belangrijk.

5.3 Het Joodse verhaal van wonden (zie deel II, IV)

Hoewel er niet één Joods verhaal bestaat net zomin als één Palestijns verhaal of één christelijk verhaal, kunnen we wel een aantal pijnpunten benoemen die in de gesprekken en ontmoetingen telkens weer op een of andere manier naar voren komen. Het zijn zeker ook pijnpunten in de onderlinge relaties, waarbij de kerken en de christelijke traditie schuld dragen. Hier noemen we enkele schrijnende wonden, zonder volledig te willen zijn. Het is immers niet aan ons te bepalen wat de wonden zijn, dat is aan hen die gewond zijn. Bovendien kunnen er steeds weer nieuwe wonden bij komen. Welke wonden zijn er die tot op de dag van vandaag ongelofelijk wringen, schrijven en pijn doen en de verhoudingen tot op heden bepalen?

- De eeuwenlange geschiedenis van anti-judaïsme en anti-joodse beeldvorming in de christelijke tradities, theologie en liturgie.

- De ervaring als Joden niet op zich gewaardeerd te worden, maar instrumenteel gezien te worden (Joden vervullen dan een functie in de christelijke theologie).
- De eeuwenlange geschiedenis van antisemitisme in alle samenlevingen waarin Joden hebben gewoond of wonen.
- De ambivalente houding van samenleving en kerken t.o.v. de Joodse gemeenschap in de Tweede Wereldoorlog en het tekortschieten in de opvang van Joden die na 1945 terugkeerden.
- Het hedendaagse antisemitisme, dat mede als gevolg van de polarisatie rond de oorlog tussen Israël en Hamas toegenomen is.
- Mede als gevolg van deze oorlog het zich onveilig voelen in eigen land, het verbergen van joodse identiteitsteken (keppeltjes).
- Het beoordelen of afrekenen van Joden in Nederland en elders vanwege het Israëlisch-Palestijnse conflict.
- De ervaring van het in de steek gelaten worden door de samenleving en ook soms door de kerken omdat Joden in Nederland verantwoordelijk worden gehouden voor het handelen van regering en leger van Israël.
- De recente nieuwe en diepe wond van 7 oktober 2023, de terroristische aanval van Hamas op Israël, en de zeer diepe invloed die dit op Joodse gemeenschappen in Israël zelf en wereldwijd heeft.
- De existentiële dreiging die vele Joden ervaren om als volk te kunnen bestaan en de angst het bestaansrecht van de staat Israël te verliezen.

De Joodse gemeenschap kan en wil niet gereduceerd worden tot een gemeenschap met trauma's en wonden. Zij wil verstaan worden als een levend hedendaags veerkrachtig jodendom (breed verstaan als religie, cultuur, volk). In de synagoge en de liturgische gebeden (*siddoe*) speelt het verlangen naar het land en naar Jeruzalem een belangrijke rol. Zij zien zich vaak als een voortzetting van het Bijbelse volk Israël, met een onlosmakelijke binding met het land. Voor velen heeft dit een concrete vertaling gekregen in de staat Israël.

5.4 Het Palestijnse verhaal van wonden (zie deel II, V)

Ook de Palestijnse (christelijke) gemeenschappen willen niet gereduceerd worden tot een geschiedenis van pijn en wonden. Ook bij hen zijn er veerkrachtige kerkelijke gemeenschappen, ook al worden deze steeds kleiner. Bij Palestijnse

christenen en anderen (onder wie ook vele Joden) is er het diepe verlangen naar een samenleving waarin alle inwoners in waardigheid, gelijkheid en veiligheid samen kunnen leven. Er is in Palestina een schreeuw om recht op een eigen staat. Welke wonden zijn er die tot op de dag van vandaag ongelofelijk wringen, schrijnen en pijn doen, en de verhoudingen tot op heden bepalen?

- De wond van de bezetting, de achterstelling, het onrecht en de dagelijkse vernederingen op de Westbank en het tweederangsburger zijn in Israël, door velen benoemd als apartheid.
- De wond van het verlies van land aan kolonisten, waardoor een eigen Palestijnse staat steeds verder weg lijkt.
- De vaak onvoorwaardelijke christelijke steunbetuigingen aan de staat Israël, met voorbijzien van de situatie waarin het Palestijnse volk verkeert.
- Het niet gezien en voorbijgelopen worden door toeristen en pelgrims, en het niet erkennen van de eeuwenoude band met het land.
- Falend Palestijns leiderschap, corruptie, toenemend extremisme en wapengeweld.
- De recente wond van de oorlog tussen Israël en Hamas en de verwoestende gevolgen die dit heeft op Gaza, de Palestijnse burgers en de infrastructuur, door velen betiteld als genocide.
- De moedeloosheid over de houding van sommige kerken en het gevoel aan het lot overgelaten te worden, ook door onze Protestantse Kerk.
- De wond van de Nakba ('de Ramp' van 1948), die in de beleving van de Palestijnen tot op de dag van vandaag voortduurt.
- De wond van het koloniale verleden, van westerse superioriteitsgevoelens ten aanzien van de Arabische landen en haar inwoners (inclusief in de kerk).
- De wond van het nauwelijks erkend worden van de eigen contextuele Palestijnse theologie, die nogal eens wordt weggezet als vervangingstheologie en/of antisemitisch.
- Het existentieel bedreigd worden om als Palestijns volk te kunnen bestaan in Gaza en de Westbank (Palestina).

5.5 Roep om gehoord te worden, schreeuw om recht

Deze schreeuw horen wij van zowel Joodse als Palestijnse zijde. De ene schreeuw is niet te vergelijken met de andere, de ene schreeuw komt ook niet in mindering op de andere. Zeker na 7 oktober 2023 lopen de ervaringen zeer sterk uiteen.

Van Joodse zijde voelt men zich vaak niet gezien en erkend in het lijden dat antisemitisme en terrorisme teweegbrengen. Dat het meeleven rond de traumatische gebeurtenissen van 7 oktober snel gekanteld is in de publieke opinie, roept onbegrip op. Dat Israël door verschillende landen, organisaties of rechtsinstanties veroordeeld wordt, wordt vaak niet begrepen. Joden in Nederland en elders worden verantwoordelijk gesteld voor het handelen van regering en leger in Israël. Dat laatste kan gezien worden als een vorm van antisemitisme.

Van Palestijns-christelijke zijde is er een duidelijke schreeuw in het Kairosdocument, in 2009 uitgebracht, een boodschap die zij rechtstreeks stuurden naar de wereldkerk (zie deel II, 1.2). Het uur van de waarheid is volgens hen aangebroken. Hun schreeuw om recht, Bijbels gefundeerd, moet gehoord worden. De oorlog in Gaza en de gebeurtenissen op de Westbank (landverlies, kolonistengeweld) hebben deze schreeuw versterkt. Van Palestijns-christelijk perspectief is er tegelijk de pijn dat hun inzet voor vrede wordt overwoekerd door Palestijns terroristisch geweld. Zie verder deel II.

5.6 Moed om wonden te erkennen

Het vraagt moed om de wonden van onze wereld onder ogen te zien en ze te zien vanuit het perspectief van het christelijk geloof. Als kerk zijn we geroepen om deze wonden te zien en te erkennen. Ook de eigen rol van de kerk en de eigen wonden moeten we onder ogen durven zien. Samen leven en vieren met verschil is leeg en nietszeggend als de pijn en de trauma's niet benoemd kunnen worden.

Wonden hebben met onrecht te maken. De Bijbelse verhalen en teksten leggen tal van onrechtvaardige situaties bloot. God zelf is vertoornd over het onrecht, en de profeten leggen de vinger bij godsdienstig, sociaal en politiek onrecht. Als Jezus spreekt over het koninkrijk van God heeft Hij het ook over hoe onrecht omgevormd kan worden, hoe mensen tot hun recht kunnen komen voor het aangezicht van God. Bij het concreet benoemen van onrecht gaat het om ruimte bieden aan gevoelens van angst, woede, teleurstelling en verdriet. Mensen kunnen niet gereduceerd worden tot hun wonden en trauma's. Het lichaam is meer dan de wonden. Zo kan geleerd worden van de veerkracht en geestkracht van mensen in soms onmogelijke situaties. Hoe gekwetst en kwetsbaar ook, mensen kunnen opstaan en het

leven met kracht omarmen en zich verzetten tegen wat kleineert. Tegelijkertijd spelen de trauma's tot vandaag de dag een rol bij wie het treft, en gaan ze door generaties heen. Als kerk past hier kwetsbare bescheidenheid, onderscheidingsvermogen, zelfkennis, luistervaardigheid én vrijmoedigheid en lef: de durf om onrecht te benoemen en op te komen voor wie geslagen wordt.

5.7 Kijken in de eigen spiegel (zie deel II, III)

Deze wonden raken ook onszelf. Het doet ons kijken in de eigen spiegel. Wat was/is onze eigen rol? Wat zijn onze eigen wonden? Welke wonden hebben wij toegebracht? Dat confronteert ons met ons eigen onvermogen en ongemak. Sommige dingen hadden we beter moeten doen, sommige stappen hebben we nagelaten, soms weten we niet goed hoe te handelen, soms worden we heen en weer geslingerd tussen verschillende belangen en verlangens. En, ook dat moet gezegd worden, soms zijn we zelf schuldig aan de wonden en trauma's van zowel Joden als Palestijnen, onder wie Palestijnse christenen. Het vergt moed om de hand in eigen boezem te steken, te kijken naar ons eigen aandeel en waar nodig schuld te erkennen en belijden.

In de joods-christelijke relaties is het belangrijk dat door de kerk erkend wordt dat

- anti-judaïsme in exegese, liturgie, dogmatische bezinning en theologie veel heeft bijgedragen aan een onterechte beeldvorming van Joden en daardoor veel kapot heeft gemaakt in de verhoudingen;
- de kerk mede de voedingsbodem heeft bereid waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien;
- het zien van Joden als object van zending onrecht heeft gedaan aan hoe Joden zichzelf hebben verstaan;
- het overmatig omhelzen en koesteren van Joden (filosemitisme) eveneens geen recht heeft gedaan aan hun zelfverstaan ('We zijn gewone mensen en willen met rust gelaten worden');
- het voorbijlopen aan de pijn en trauma's van Joden, het bagatelliseren ervan of het relativeren door er andere trauma's tegenover te zetten geen goed doet aan het vertrouwen in de kerk als betrouwbare partner.

Ten aanzien van Palestijnen en Palestijnse christenen is het belangrijk dat door de kerk erkend wordt dat

- er te vaak is weggekeken van het leed van Palestijnen vanwege achterstelling, onrecht en uitsluiting;
- Palestijnse en andere lokale christenen in Israël en Palestina nauwelijks gezien zijn door christelijke kerken en door pelgrims in het Heilige Land;
- er nauwelijks of geen theologische bezinning is geweest op de oecumenische en kerkelijke band die wij als kerk hebben met Palestijnse christenen;
- de eigen Palestijns-theologische bezinning te snel is weggezet als vormen van vervangingstheologie zonder te zien vanuit welke context theologie bedreven wordt;
- er te snel een westerse superioriteitshouding aangenomen kan worden of als zodanig ervaren kan worden ('We don't want your charity, we want to be taken seriously');
- het hele vraagstuk rond Israël - Palestina ook raakt aan de vraag naar omgang met macht: rol van kolonialisme bij de totstandkoming van de staat Israël, koloniaal optreden van de staat/regering van Israël nu.

Dit proces van in de spiegel kijken raakt aan diepe emoties en roept ook veel emoties op. 'Emotie' is geen oppervlakkig woord. Het komt van het Latijnse *emovere*, dat verwijst naar beweging, in beweging komen door iets wat je ten diepste raakt. Emoties hebben invloed op alles, ook op theologie en keuzes die gemaakt worden. Erkenning van de diepe emoties bij de ander is ongelooflijk belangrijk, evenals het onderkennen van onze eigen diepe emoties.

Het in de eigen spiegel kijken levert ongemak bij onszelf op, en daarmee zullen we het moeten zien uit te houden en er verantwoordelijkheid voor moeten nemen. Kortom: we moeten ons verhouden tot de eigen theologie en geschiedenis en de ontsporingen, en ervan leren hoe deze verwondingen geheeld kunnen worden. En ook zullen we de neutraliteit voorbij moeten durven gaan. Dat houdt in dat we onrecht van welke zijde dan ook concreet moet durven benoemen. Het is daarbij belangrijk om concrete verhalen te delen van Palestijnen en Joden, verhalen die ook een appel op ons doen.

VI Samenwerken om het leven te helen

6.1 Stappen op de pelgrimsweg: Gods Geest in beweging

Wat hebben we tot nu toe gedaan? Na een aantal inleidende verkenningen (focus op relaties, het uithouden in de spanning, verkennen waar we als kerk vandaan komen, oriëntatiepunt vinden in het koninkrijk van God, als pelgrims onderweg zijn) hebben we in twee bewegingen geschetst wat geschonken wordt (samen leven en vieren) en wat pijnlijk ontwortelend is (leven met wonden). In deze laatste beweging gaat het om wat heilzaam gevormd kan worden. Welke stappen kunnen en moeten concreet gezet worden? Als er tekenen van Gods koninkrijk zichtbaar worden in onze wereld, welke kleine bijdragen kunnen wij als kerk onderweg (als pelgrims) dan geven?

We kunnen vrijwel direct in de actiemodus schieten (of juist daarvan afzien). In de geestelijke weg (of de weg van de spiritualiteit) speelt het begrippenpaar actief en contemplatief een grote rol. Vaak wordt dit tegen elkaar uitgespeeld of wordt het gezien als een tegenstelling. Ten onrechte. De actieve en de contemplatieve weg veronderstellen en versterken elkaar. Marta (de krachtige diaconale hand, inzet voor recht en gerechtigheid) en Maria (biddend en luisterend er zijn, vrij vertaald: oecumenisch verbonden) horen bij elkaar, beide zijn nodig. Anders gezegd: het profetische spreken en handelen van de kerk gaan samen op met het zijn van een biddende gemeenschap. De kerk kan krachtig aanwezig zijn vanuit een open ontvangende houding, open en ontvankelijk voor Gods Geest.

Als we worden meegenomen in de helende en verbindende beweging van Gods Geest, kan onrecht omgebogen worden naar hoop en toekomst, en kunnen we blijven zoeken naar wat helend en verbindend is.

6.2 Bijbels perspectief: Ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst

De profeet Jesaja spreekt in een indrukwekkende profetie over rechtvaardige koningen en leiders die volgens het recht zullen leiden. Hij schetst ook het tegendeel. Dat alles heeft gevolgen voor gewone mensen en voor het land. Alles vervalst als het land niet goed geleid wordt.

*Zo zal het blijven totdat van boven
een geest over ons wordt uitgegoten.
Dan zal de woestijn een boomgaard worden,
een boomgaard die is als een woud.
Het recht zal zich vestigen in de woestijn,
gerechtigheid wonen in de boomgaard.
Dan zal gerechtigheid vrede stichten,
ze brengt rust en vertrouwen voor altijd.
(Jesaja 32:16-17)*

De tekst in Jesaja schetst het visioen dat het volk Israël zal wonen in een oase van vrede, een veilige woonplaats, een oord van rust en zorgeloosheid, en dat het woud van de vijand door hagel zal worden geteisterd. Het wonen in het land wordt hier verbonden met de noties van recht en gerechtigheid, vrede. En met de Geest van God. De scheppende en stuwende kracht van Gods Geest (missio Dei) brengt een nieuwe werkelijkheid tot stand.

Deze ene bijbeltekst kan vanuit diverse contexten totaal verschillend gelezen worden. Een joodse lezing ('deze tekst gaat over ons') kan anders zijn dan een christelijke vanuit de Nederlandse context ('wij lezen mee met het Joodse volk en deze tekst kunnen we ook op onszelf betrekken'). Een Palestijns-christelijke lezing kan de vinger leggen bij de noties van recht en gerechtigheid, en kan deze tekst ook op het Palestijnse volk betrekken ('ook wij wonen in het land en ook over ons kan de geest uitgegoten worden'). De bijbeltekst nodigt ons uit, joden en christenen, om het gesprek met elkaar aan te gaan wat teksten als deze in het licht van Gods koninkrijk betekenen. Over wie gaat het hier? Kun je deze tekst op jezelf betrekken? Wat is recht in de context waarin je leeft? Aan wie moet gerechtigheid geschieden? Wat zegt dit over onze leiders? Wat moet er gebeuren zodat er oases van vrede ontstaan?

Dit Bijbelse visioen nodigt uit tot het delen van verhalen van concreet onrecht dat mensen in hun leven ervaren, of dat nu een verhaal is van (families van) gegijzelden van 7 oktober, van Tent of Nations, of van arbeidsmigranten in Israël.

6.3 Zoeken naar wat helend en verbindend is

Zoals deze notitie laat zien, is dit geen vrijblijvend gesprek. Met gesprek bedoelen we ontmoetingen op verschillende manieren. Het is een diep en soms

pijnlijk confronterende ontmoeting die veel wonden blootlegt. En die de vraag oproept: hoe nu verder? In het licht van het voorgaande gaat het hierbij om het ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst, om het erkennen van wonden als begin van een proces van heling en verbinding.

'Grote' woorden als vrede, verzoening, hoop en gerechtigheid dienen een concrete vertaling te krijgen. De kerk zal verder in beweging moeten komen om een zoektocht te beginnen en voort te zetten (we beginnen immers niet bij nul) naar wat helend en verbindend is. En dat is niet eenvoudig. Want wat helend is voor de een kan verontrustend zijn voor de ander. Wanneer concreet onrecht benoemd wordt bij de een kan de ander daarover boos worden. Als kerk hebben we al vele jaren betekenisvolle partnerrelaties in Israël en Palestina. In projecten van dialoogorganisaties zien we heel concreet hoe wonden en emoties worden benoemd, hoe ongelooflijk moeilijk en pijnlijk dat is maar ook hoe enorm belangrijk. Het is van belang dat deze concrete verhalen meer gedeeld worden. Datzelfde geldt voor onze relaties met Palestijns-christelijke partners. Hoe proberen zij hun christelijk geloof concreet handen en voeten te geven vanuit de waarden van het koninkrijk? Welke verhalen zijn daarover te delen? Wanneer je als kerk betekenisvolle relaties wilt onderhouden met zowel joden als Palestijnse christenen, dan gaat het schuren en botsen, intern en extern. De keuze voor de een kan als verraad van de ander worden gezien, en omgekeerd.

6.4 Stappen

Dit alles vraagt om het aangaan van een langer proces in de komende jaren, waar moed voor nodig is én kwetsbaarheid. Het is een proces waarin we op bepaalde momenten vooral stil zullen zijn, moeten luisteren, moeten erkennen dat we vaak verlegen zijn en zoeken naar een antwoord. We laten de rauwe werkelijkheid binnenkomen, met alle ongemak van dien. We kunnen ons niet verschuilen achter mooie woorden. Vanuit deze houding van kwetsbaarheid en vrijmoedigheid kan vervolgens ook weer ruimte ontstaan voor dat wat werkelijk van waarde is voor ons als kerk: de waarden van het koninkrijk van God. In die ruimte is beweging mogelijk, we zijn immers met elkaar onderweg als pelgrims. We staan niet stil. We spreken ons uit of komen in actie wanneer we zien dat de schepping onrecht wordt aangedaan. Tegelijkertijd zijn we ook leerlingen die altijd weer moeten bijleren. Daarom blijft het zo van belang dat we ons steeds weer

spiegelen aan dat wat God voor ogen heeft met zijn mensen en met de hele schepping. Daar hebben we elkaar als joden en christenen bij nodig, als pelgrims onderweg naar Gods rijk van vrede en recht.

Sommige van de hier genoemde stappen moeten parallel gemaakt worden, andere lopen voortdurend door. Sommige zijn gericht op theologische bezinning en verdieping, andere veel meer op noties als recht en gerechtigheid (die overigens ook theologisch geladen kunnen zijn).

Stap 1: Bidden om vrede voor Jeruzalem

Bidden hoort bij het wezen van de kerk. Het is tegelijkertijd gave, opgave en overgave. Het is zowel intiem als gericht op bredere verbanden. Bidden is relationeel. Bidden om vrede voor Jeruzalem (Psalm 122) is in het kader van deze notitie geen eenvoudige zaak, ligt gevoelig en maakt kwetsbaar. Het roept in veel plaatselijke gemeenten verlegenheid op, of gaat juist in de richting van eenzijdige keuzes. Bidden om vrede voor Jeruzalem kan joden en christenen samenbrengen en diep verdelen, ook intern. Vanuit de keuzes in deze notitie gezien, betreft bidden om vrede voor Jeruzalem ál haar inwoners: Joods, Palestijns en anderen. Het gebed is niet de plaats om standpunten in te nemen maar is gericht op lofprijzing, dankzegging en voorbede en kan ook de schreeuw om recht vertolken. Er zal meer aandacht gegeven moeten worden aan het gebed.

Stap 2: Reflecteren op de relatie met het jodendom en opkomen voor Joden en de Joodse gemeenschap

In de afgelopen decennia zijn er vele lessen geleerd in de joods-christelijke relaties. Dit alles heeft invloed gehad op theologie, exegese en liturgie. Achter bepaalde verworvenheden en ontdekkingen kunnen we niet meer terug. Dat wil niet zeggen dat we klaar zijn met de theologische bezinning. Nieuwe theologische en existentiële vragen komen op, er ontstaan nieuwe contexten. In de komende jaren willen we de bezinning op vragen rond de verhouding van de kerk met het jodendom een nieuwe impuls geven, waarbij we ook verschillende soorten Israëltheologie tegen het licht willen houden. Hoe zijn deze ontstaan en wat betekent dit alles voor de toekomst van de kerk in Nederland, ook wat betreft haar eigen identiteit? Het gesprek hierover kan niet in het luchtledige gevoerd worden: theologie heeft ook altijd met context te maken. Dat houdt tevens in dat we ook over grenzen heen moeten kijken. Concreet: dat we inzichten uit internationale dialoogbewegingen als de

International Council of Christians and Jews (ICCJ) vertalen naar lokale gemeenten. Bij dit alles zullen we tevens in de eigen spiegel moeten durven kijken en pijnlijke vragen onder ogen durven zien.

Het is belangrijk en ook een roeping van de kerk om naast de Joodse gemeenschap in Nederland, in Israël en elders te staan en solidair te zijn met onze Joodse partners in Israël, en voor hen op te komen, zeker in tijden waarin zij onder druk staan vanwege antisemitische bedreigingen of aanslagen. Dat is de kerk aan zichzelf verplicht, vanwege geloof, theologie, geschiedenis en context. En gewoon vanwege menselijkheid. De kerk moet een betrouwbare partner zijn. Als betrouwbare partner moet je ook een kritische dialoog met elkaar kunnen voeren en elkaar wederzijds kunnen bevragen. Daarbij is het belangrijk om samen met de Joodse gemeenschap samenwerking te zoeken met andere bondgenoten in Nederland tegen antisemitisme, islamofobie en racisme, en tegen de toenemende polarisatie. Voor een samenleving waarin veiligheid en ruimte voor ieder is. Dit is uiteraard een verantwoordelijkheid voor de landelijke kerk. In de komende jaren zal daarnaast een nieuwe impuls gegeven worden om deze roeping te vertalen in concrete handreikingen voor de lokale gemeenten.

Stap 3: Reflecteren op de oecumenische relatie met Palestijnse christenen en opkomen voor Palestijnen

Palestijnse kerken en christenen horen nadrukkelijk bij deze christelijke oecumene. Hun stem zal hierbij ook gehoord moeten worden. We zullen veel meer onder ogen moeten zien wat de oecumenische relatie met hen betekent. Palestijnse christenen en theologen willen serieus genomen worden. Ze willen gehoord worden omwille van hun eigen ervaringen en context met onrecht. Daarnaast moet er een stimulans komen vanuit onze kerk om bij reizen naar het Heilige Land ook ontmoetingen te hebben met lokale christelijke gemeenten. Niet alleen de dode stenen van de imposante gebouwen en kerken, maar ook de levende stenen van de (steeds kleiner wordende) gemeenschappen zijn het bezoeken waard. In de komende jaren wordt geïnvesteerd om de verhalen van Palestijnse christenen beter voor het voetlicht te brengen in de lokale gemeenten.

Het is eveneens belangrijk en ook een roeping van de kerk om naast Palestijnen te staan en voor hen op te komen, zeker in tijden waarin ze onder druk komen te staan en waar hun rechten worden geschonden door achterstelling, vernedering,

het onrechtmatig onteigenen van land en bezit, en bezetting. De kerk moet ook voor hen een betrouwbare partner zijn. De contouren van het koninkrijk van God worden zichtbaar in het recht doen aan de slachtoffers van onrecht.

Daarbij mag de kerk zich niet verschuilen achter wollige woorden. Het moet mogelijk blijven om een kritische dialoog te blijven voeren. Bij dit alles zullen we tevens in de eigen spiegel moeten durven kijken en pijnlijke vragen onder ogen durven zien. Dit gesprek willen we voeren op verschillende niveaus (lokaal kerkelijk, landelijk, universitair).

Stap 4: Uithouden in de spanning, leren omgaan met polarisatie

Vanuit oprechte compassie met Israël en Joden enerzijds of Palestijnse christenen en Palestijnen anderzijds, dreigen kampen te ontstaan die vaak elkaars taal niet meer spreken, die vaak ook niet meer naar elkaar luisteren en waartussen eigenlijk ook geen gesprek meer mogelijk is. Daarbij dreigt het gevaar dat er een middenveld ontstaat dat verward toekijkt en uiteindelijk in een soort onverschilligheid berust. Het is belangrijk om het uit te houden in de spanning van de verschillende roepingen - die van het gestalte geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping om gemeenschap en samenwerking te zoeken met Palestijnse en andere christenen, en de diaconale roeping. Uithouden is een spirituele, geestelijke kwaliteit die beoefend kan worden. Het is een waarde op zich. Het is beslist iets anders dan 'de kerk in het midden houden' in de betekenis van geen keuzes maken, geen partij kiezen. De teneur van deze notitie is dat de Protestantse Kerk wel degelijk kiest: vóór relaties met zowel Joden als Palestijnse christenen. En de kerk kiest partij voor degenen die vervolging en onrecht ervaren, in het besef dat ze soms zelf zich daaraan schuldig maakt. Uithouden in de spanning is tevens een oefening hoe om te gaan met de diepgaande polarisatie rond dit onderwerp en om initiatieven te ondersteunen die gericht zijn op verzoening, ontmoeting en begrip. Er zullen handreikingen voor gemeenten ontwikkeld moeten worden om dit te leren en te oefenen.

Stap 5: Opkomen voor recht en gerechtigheid

Het hoort bij het wezen van de kerk om op te komen voor recht en gerechtigheid. Wat recht en gerechtigheid is, is niet altijd even duidelijk, maar leidend daarin zijn mensen zelf die getroffen worden door onrecht en daardoor te lijden hebben. Als kerk oriënteren we ons daarbij allereerst op wat de Bijbel aanreikt. Daarnaast zijn mensenrechten belangrijk.

Als kerk verwijzen we naar wat in internationale verdragen en mensenrechten is vastgelegd (we hebben niets beters in intermenselijke verhoudingen). Een eerste taak van de kerk is om goed te luisteren zonder oordeel en vervolgens om stem te geven aan wie lijden. Dat kunnen Joden zijn of Palestijnse christenen. En anderen. In sommige situaties kan daar publiek spreken bij horen (zie stap 7). Bij de vragen van recht en gerechtigheid worden we als kerk tevens uitgedaagd om in de eigen spiegel te kijken en onszelf indringende vragen te stellen. In hoeverre hebben onze theologische visies bijgedragen aan onrecht ten aanzien van zowel Joden als Palestijnen? Hoe verhoudt theologie zich tot internationaal recht en mensenrechten, en wat betekent dit voor onze visie, uitspraken en daden? In de komende jaren worden verschillende modellen voor lokale gemeenten ontwikkeld die kunnen helpen bij de vragen rond recht en gerechtigheid. Daarnaast investeert de landelijke kerk in contacten en relaties met Joodse en Palestijns-christelijke partners.

Stap 6: *Betere samenwerking met en communicatie over onze (gespreks)partners*

Vaak is in de afgelopen jaren helemaal niet zo duidelijk gemaakt aan de breedte van de kerk wie landelijk onze gesprekspartners zijn en met wie partnerschappen zijn aangegaan en waarom. Dat moet beter. In Israël en Palestina is Kerk in Actie

partnerschappen aangegaan vanuit een diaconale, missionaire en oecumenische insteek. Verkend kan worden of er vanuit Kerk en Israël partnerschappen in Israël aangegaan kunnen worden met Joodse instellingen met als focus de joods-christelijke dialoog en de ontmoeting met het levende jodendom. Partnerschap betekent tevens dat er tweezijdigheid is op basis van gelijkwaardigheid. Over en weer kan er dus een betrokken en kritische dialoog zijn. De vragen van Joodse en Palestijns-christelijke zijde met betrekking tot erkenning en recht dienen we tot ons door te laten dringen.

Stap 7: *Publiek spreken*

In sommige situaties moet de Protestantse Kerk duidelijk en onomwonden kunnen spreken. Ten aanzien van Joden en Palestijnse christenen valt te denken aan daar waar sprake is van

- mensenrechtenschendingen;
- antisemitisme en discriminatie in welke vorm dan ook;
- bezetting, verdrukking en achterstelling;
- terrorisme en aanslagen;
- bedreiging en onveiligheid.

Kortom, daar waar de waarden van het Koninkrijk in het geding zijn, waar recht en gerechtigheid met voeten worden getreden, waar vrede verder weg is dan ooit.

Deel II

Uitwerking
en verdieping

I Voortgaande bezinning: kerkordes, synodale rapporten en handreikingen¹

Hoe komen relaties met Joden en met Palestijnen aan de orde in kerkelijke documenten? En op welke wijze wordt het Israëlijs-Palestijns conflict geadresseerd? In dit hoofdstuk kijken we eerst hoe de Protestantse Kerk en haar voorlopers zich hiermee bezig hebben gehouden en vervolgens hoe dit internationaal aan de orde komt. Het valt op dat het merendeel van de documenten theologisch van opzet en inhoud is, en zich vooral richt op de joodse wortels van het christelijk geloof en de joods-christelijke relaties. Pas gaandeweg komt er meer aandacht voor Palestijnen en Palestijns-christelijke theologie.

1.1 In Nederland: eerste aanzetten

De Protestantse Kerk bouwt voort op tientallen jaren bezinning op de verhouding tot het volk Israël, de joodse wortels van het christelijk geloof en de joods-christelijke relaties. Dat het jodendom meer is dan een opstapje naar het christendom werd door K.H. Miskotte (1894-1976) als een van de eersten duidelijk naar voren gebracht in de theologische bezinning.² De relatie met Palestijnse christenen heeft veel minder aandacht gekregen, al heeft de oudtestamenticus Th.C. Vriezen (1899-1979) al vroeg oog gehad voor zowel Joden als Arabieren in eerst het mandaatsgebied Palestina en later de Joodse staat Israël. Er zijn vele namen te noemen van voortrekkers op het gebied van Kerk en Israël en joods-christelijke relaties, die overigens ieder hun eigen en soms uiteenlopende visies hadden.³ Daarnaast zijn er de diverse organen, als de hervormde Raad voor de verhouding Kerk en Israël, de deputaten Werelddiaconaat van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) en het Interkerkelijk Contact Israël (ICI) en iets later het Overlegorgaan Joden en Christenen (OJEC). Waren de hervormde Raad en het ICI vooral bezig

met de theologische bezinning, de gereformeerde deputaten richtten zich vooral op het werelddiaconaat. Vanuit deze betrokkenheid zagen zij dat mensenrechten in het geding waren. Dat maakte dat zij vooral kritisch waren op de houding van de staat Israël in hun rapport 'De Palestijnen en de staat Israël' uit 1981.

Iets dergelijks is er niet geweest voor oecumenische relaties met Palestijnse christenen. Wel lieten Palestijnse theologen als Naim Sifan Ateek, Mitri Raheb, en later Yohanna Katanacho en Munther Isaac steeds duidelijker hun stem horen. Ook zij verhouden zich op eigen wijze tot de joodse wortels van het christelijk geloof, maar hebben vanuit hun eigen context een kritische relatie met de staat Israël.

Van 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' 1949 tot 'Israël - volk, land en staat' 1970

We beperken ons hier tot synodale uitingen, waarbij vooral de Nederlandse Hervormde Kerk het voortouw heeft genomen. In het rapport 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' van 1949, ter voorbereiding op de nieuwe hervormde kerkorde, is sprake van de blijvende plaats van Israël in het belijden van de kerk. In 1949 besluit de hervormde synode om een Israëlzondag in te stellen, waarbij 'plaats en de toekomst van het Joodse volk in de heilsgang van het Koninkrijk Gods' centraal staat. Vanaf 1950 is de eerste zondag in oktober Israëlzondag. De Gereformeerde Kerken volgden vanaf 1985, gevolgd door de Lutheranen in 1988. In de hervormde kerkorde van 1951 is er voor het eerst sprake van 'het gesprek met Israël': het volk Israël valt niet onder 'het werk van de zending'. In 1959 verschijnt het hervormde rapport 'Israël en de Kerk', met als focus de wortels van het antisemitisme en de vragen die de stichting van de staat Israël oproepen. Ondertussen tekenen de

1. Zie ook 'Het debat over de staat Israël in de Protestantse Kerk in Nederland' door René de Reuver en Eeuwout Klootwijk, *Kerk en Theologie*, 75.2 (2024) 207-218.

2. *Het wezen der Joodse religie, 1932, Edda en Thora*, 1939. Dit was tevens een reactie op het opkomende nationaal-socialisme in Duitsland.

3. Om enkele te noemen: K.H. Miskotte, J. Schoneveld, H. Berkhof, E. Flesseman van Leer, G.C. van Niftrik, A.A. van Ruler, O. Noordmans, A.A. Spijkerboer, K. Kroon, C.W. Mönnich, J.M. Hasselaar, S. Gerssen, J.P. Boendermaker, W. Bleij, G.H. Cohen Stuart, H. Vreekamp, S. Schoon, A. Houtman.

contouren zich af van een theologie na Auschwitz. Hoe kun je nog theologisch spreken na het onbeschrijflijke? Welke theologie heeft nog recht van spreken?

F.W. Marquardt, H. Berkhof, E. Flesseman-van Leer en A.A. Spijkerboer geven een theologische fundering voor de staat Israël. Dit wordt gevolgd door de hervormde Handreiking 'Israël - volk, land en staat' van 1970, waarbij de vraag wordt gesteld 'of ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft'. Het land Israël wordt gezien als een wezenlijk element van het verbond van God met het volk Israël. Ook komt de formulering erin voor van 'verbondenheid met het volk Israël'. Als de hervormde synode in 1988 een commissie instelt om te komen tot een nadere bezinning op 'Israël, volk, land en staat', komt deze commissie er met haar rapport van 1995 niet uit. De uiteenlopende standpunten komen niet bij elkaar. Tijdens de consultaties worden Palestijnse theologen als Naim Ateek en Mitri Raheb geraadpleegd.

Er staan twee tegengestelde theologische posities tegenover elkaar. De eerste zegt dat Israël en de volken blijvend onderscheiden moeten worden. God gaat zijn eigen weg met Israël en Gods verbond met Israël betreft het land. De vestiging van de staat Israël wordt daarbij gezien als een teken van het begin van het ontluiken van de verlossing. De tweede positie wijst dit af en zegt dat er een wezenlijke eenheid tussen Israël en de volken is in en door de komst van Christus. Voorstanders van deze lijn, vooral komend uit of beïnvloed door de kring van kerkelijke en diaconale werkers werkzaam in Israël en Palestina, nemen het vooral op voor Palestijnen.

Kerkordewijzigingen 1991

Ondertussen werken zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland aan kerkordewijzigingen. In 1991 besluit de hervormde synode de kerkorde aan te passen door uit te spreken dat de kerk belijdt dat zij haar apostolische opdracht in de wereld vervult 'delend in de aan Israël geschonken verwachting van het Koninkrijk van God'. Elke verwijzing naar Joden zending ontbreekt. In hetzelfde jaar komt voor het eerst de term 'geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël' voor in de kerkorde van de Gereformeerde Kerken. Die formulering, iets aangepast, komt uiteindelijk in de kerkorde van de Protestantse Kerk terecht. In de afwijzing van zending onder Joden waren de lutheranen in het verband van de Lutherse Wereld Federatie al eerder voorttrekkers.

IP-nota 2008

In 2003 aanvaardt het gezamenlijke moderamen van de Samen-op-Wegkerken de beleidsnotitie 'Het Israëlisch-Palestijns-Arabische conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de SoW-kerken'. Een herschreven versie hiervan werd in 2008 door de synode van de Protestantse Kerk aanvaard.⁵ De roeping om gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping en de diaconale roeping worden betrokken op de Joodse en Palestijns-christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten. In deze nota staat een contextanalyse en worden theologische grondlijnen geschetst. Tevens is er een verkenning van het beleid t.a.v. zending en diaconaat. Dit alles loopt uit op een beleidskader.⁶ Bij de uitvoering van dit beleid werken Kerk en Israël en Kerk in Actie nauw samen.

-
4. In 1973, na de Jom Kippoeroorlog, spreekt de synode van de Gereformeerde Kerken voor het eerst over verbondenheid met het Joodse volk. 'De Generale Synode van de Gereformeerde Kerken betuigt vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaak en Jacob haar verbondenheid met het Joodse volk, nu het zich opnieuw zo in haar bestaan bedreigd weet.' De term 'onopgeefbaar' komt voor het eerst voor in een uitspraak van de gereformeerde synode in 1979: 'De gemeenten dienen met name ook in de Woordverkondiging te worden gewezen op de onopgeefbare verbondenheid van de Kerk met het Joodse volk en daarvan te getuigen.' In de Nederlandse Hervormde Kerk was er zeker al eerder sprake van een diepgaande bezinning op de relatie met het Joodse volk, maar de termen 'onopgeefbare verbondenheid' worden geijkt in de gereformeerde bijdragen.
 5. 'Het Israëlisch-Palestijns-Arabische conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland', 2008. De theologische inbreng van André Drost, Bart Gijsbertsen en Henk Vreekamp is erin terug te lezen. De redactie bestaat uit Marieke den Hartog, Feije Duijm en Leo Koffeman.
 6. Enkele relevante beleidspunten: De Kerk wijst elke vorm van vervangingstheologie af en bestrijdt antisemitisme. De Kerk ziet het volkenrecht en in internationale verdragen omschreven mensenrechten als primair oriëntatiepunt voor de oplossing van het Israëlisch-Palestijnse conflict en dat religieuze argumenten t.a.v. grondgebied dienen te worden getoetst aan het internationaal recht. De Kerk spreekt haar zorg uit over de militarisering van zowel de Israëlische als Palestijnse samenleving.

Meervoudig verbonden 2012

In 2012 verschijnt een bundel met tal van reflecties onder redactie van de toenmalige scriba Arjan Plaisier en hoogleraar Oude Testament Klaas Spronk: *Meervoudig verbonden. Nieuwe perspectieven op vragen rond kerk, Israël en Palestijnen*. Ook hierin wordt geprobeerd om de twee eerder genoemde lijnen bij elkaar te houden en te bezien vanuit het perspectief van meervoudige verbondenheid, om zo de tegenstellingen te overstijgen.⁷

1.2 In breder verband: internationaal

Wereldraad van Kerken

De Wereldraad van Kerken heeft zich diverse malen kritisch uitgesproken over het Palestijns-Israëlsche conflict, alsook over antisemitisme. 'Antisemitisme is zonde tegen God en de mensheid', dat sprak de Eerste Assemblee van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam in 1948 uit. Op 20 januari 2020 werd dit statement herbevestigd door de Wereldraad van Kerken: 'Antisemitisme is onverenigbaar met de belijdenis en de praktijk van het christelijk geloof.' In 2002 startte de Wereldraad een campagne tegen de onwettige bezetting van Palestina om te komen tot een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten. Dat leidde tot de oprichting van het EAPPI-programma: The Ecumenical Accompaniment Programme in Palestine and Israel. Sinds 2006 roept de Wereldraad op tot een 'World Week of Peace in Palestine and Israel' in september.

'Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden' 1980

Internationaal gezien spreken sommige andere kerken zich eveneens uit over joods-christelijke relaties, waarbij ook ingegaan wordt op het Israëlisch-Palestijnse conflict. De Duitse kerken hebben daarin, net als de Nederlandse, een relatief lange traditie. De kerken uit het Rijnland kwamen in 1980 met het synodebesluit 'Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden'. Daarin wordt o.a. uitgesproken dat Israël blijvende heilshistorische

betekenis heeft, en dat het voortdurende voortbestaan van het Joodse volk, de terugkeer naar het land, de oprichting van de staat Israël tekenen van Gods trouw ten opzichte van zijn volk zijn.

Twaalf punten van Berlijn (ICCJ) 2009

De International Council of Christians and Jews heeft belangrijke richtlijnen voor de joods-christelijke ontmoeting opgesteld in de *Twaalf punten van Berlijn* (ICCJ, 2009), geformuleerd als doelstellingen gericht aan christenen en joden, én aan de christelijke en de joodse gemeenschappen samen.⁸ Er is de oproep aan christenen om alle vormen van antisemitisme te bestrijden, om de dialoog met het jodendom te bevorderen en om voor vrede van Jeruzalem te bidden. Er is de oproep aan joden om de pogingen van christelijke zijde tot nieuwe verhoudingen positief te waarderen, om onderscheid te maken tussen antisemitisme en kritiek op de staat Israël. En aan beiden is er de oproep om interreligieuze vriendschap en samenwerking te promoten alsook om sociale rechtvaardigheid in de wereldsamenleving. En om samen te werken als het gaat om zorg voor de aarde.

Kairosdocument 2009

In 2009 wordt het Palestijnse Kairosdocument uitgebracht. Daarin wordt westerse kerken een spiegel voorgehouden en wordt van de westerse kerken gevraagd zich serieus te verdiepen in het leven en lijden van Palestijnen. En ook om de eigen theologie, en zeker ook de Israëltheologie, kritisch te bevragen: in hoeverre heeft zij bijgedragen aan het dagelijkse onrecht? Er is tevens een oproep om dit onrecht te stoppen en alles in het werk te stellen voor een samenleving waarin iedereen in vrede en veiligheid kan wonen. De Nederlandse vertaling hiervan, 'Het Uur van de Waarheid' wordt op 22 december 2019 gepresenteerd in de Domkerk in Utrecht en aangeboden aan verschillende kerkelijke vertegenwoordigers en leiders, onder wie scriba Arjan Plaisier die daarbij ook een toespraak hield. De Raad van Kerken in Nederland steunt in een verklaring 'het beroep op Israël om het onrecht te beëindigen en partner te zijn in het proces van vrede'.⁹

-
7. We noemen deze bundel vanwege de bijdrage van de scriba. Uiteraard zijn er ook andere bundels en kritische bijdragen vanuit verschillende geledingen, maar hier gaat het ons vooral om de officiële kerkelijke uitingen.
 8. In het Zwitserse Seelisberg kwamen 65 joden en christenen uit 19 landen bijeen om kort na de Shoah hun engagement te verwoorden om een nieuwe verhouding tussen joden en christenen na te streven. Hieruit ontstonden de 'Tien Punten van Seelisberg'. Het werd het begin van de ICCJ, de Internationale Raad van Joden en Christenen. Deze Tien Punten zijn tijdens de internationale vergadering van de ICCJ in juli 2009 in Berlijn bij de tijd gebracht in een nieuw document, de Twaalf Punten van Berlijn. Voor een Nederlandse vertaling, zie: <https://nl.protestant.link/de-12-punten-van-berlijn-juli-2009/>.
 9. 'Brief over het Kairosdocument', Raad van Kerken, 12 februari 2010, <https://www.raadvankerken.nl/nieuws/2010/02/brief-over-kairos-document/>.

'God's Unfailing Word' 2019

In de Engelstalige wereld valt te wijzen op het rapport 'God's Unfailing Word. Theological and Practical Perspectives on Christian-Jewish Relations' (Church of England, 2019). Daarin wordt de christelijke relatie tot het joodse volk omschreven als een geheel eigensoortige relatie. Het jodendom kan worden gezien als een 'sacrament van anders-zijn': er is verwantschap en er is verschil. Er is de erkenning dat het Joodse volk in een unieke relatie tot God staat, wat gevolgen heeft voor de zendingsgedachte. Zending wordt verstaan als participeren in Gods zending, waarbij er vijf kenmerken zijn.¹⁰ Het rapport stelt dat joden, christenen en moslims delen in een gemeenschappelijke zending in de heiliging van Gods naam. Wat betreft het land Israël zijn er deze uitgangspunten: 1) dat voor de meeste joden het zionisme deel uitmaakt van hun identiteit, 2) dat de staat Israël recht van bestaan heeft binnen veilige en erkende grenzen volgens het internationale recht, 3) dat het internationale recht ook de rechten en veiligheid van het Palestijnse volk waarborgt en 4) dat de huidige morele impasse grote morele moeilijkheden oproept en uiteindelijk onhoudbaar is.

'Israel-Palästina. Leitgedanken und erläuternde Thesen' 2021

In 2021 hebben vijf Landeskirchen 'an Rhein und Ruhr' een visiestuk gepubliceerd onder de titel *Israel-Palästina. Leitgedanken und erläuternde Thesen*.¹¹ In de eerste 'Leitgedanke' wordt zowel de verbondenheid met het jodendom als de verbondenheid met het wereldwijde christendom uitgesproken. In de tweede these wordt het joodse zelfverstaan benoemd, met daarnaast het Palestijns-christelijke zelfverstaan. Dat christenen zich nauw verbonden weten met de staat Israël wordt gemotiveerd door het gegeven dat voor de meeste Joden Israël een toevluchtsoord en thuis

vormt. Tegelijkertijd wordt ook het streven naar staatkundige autonomie door Palestijnen erkend en ondersteund. Het welbevinden van Israël ('Schalom') ligt de opstellers aan het hart, tegelijkertijd geldt dit ook voor Palestijnen. Er is een oproep tot vrede en gerechtigheid.¹²

Hope for the Future 2023

De Lutherse Wereld Federatie heeft in Krakau het studierapport gepresenteerd 'Hope for the Future. A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations' (2023). In dit grondige document worden tal van theologische verkenningen gemaakt: hoe het Joodse volk verstaan kan worden en hoe het zichzelf verstaat; hoe er sprake is van de unieke relatie tussen joden en christenen. De wonden die de joods-christelijke relaties beïnvloeden worden benoemd: de beladen geschiedenis van anti-judaïsme en antisemitisme. Verschillende interne en externe obstakels voor de joods-christelijke dialoog worden beschreven. Het belangrijkste daarbij is het Israëlisch-Palestijnse conflict. Dit is een zeer polariserend onderwerp dat met zorg, voorzichtigheid en rustige overwegingen geadresseerd moet worden. De Lutherse Wereld Federatie ziet voor zichzelf geen weg in het formuleren van een begin van een oplossing hiervan. Dat is niet de rol van de kerk maar van de staat Israël, het Palestijnse volk en hun leiders. Wel kunnen kerken en de internationale gemeenschap instemming betuigen aan het internationaal recht en de resoluties van de Verenigde Naties, inclusief die van veiligheid en bescherming van mensenrechten. Er worden richtingen gegeven hoe er hoopvol naar de toekomst en toekomstige verhoudingen gekeken kan worden. Christenen en joden hebben verschillende visies op het koninkrijk van God, maar juist de verwachting van dat koninkrijk kan ook samenbrengen en de hoop levend houden.

10. Five marks of mission: 1. Proclaiming the good news of the kingdom; 2. Teaching, baptizing and nurturing new believers; 3. Responding to human need in loving service; 4. Seeking to challenge unjust structures in society and 5. Striving to safeguard the integrity of creation.

11. Met als ondertitel: *Ein Gesprächsimpuls aus den fünf Landeskirchen Baden, Hessen und Nassau, Pfalz, Rheinland sowie Westfalen*.

12. 'Wir bekräftigen die Zusage, dialogbereite und versöhnungsaffine Akteure und Initiativen in der Region zu fördern und zu stärken. Wir glauben, dass Gottes Weisung im Kern auf Gerechtigkeit und Frieden aus ist für alle Menschen'. (p. 10)

II Theologische noties bij de ontmoeting met het jodendom

Hieronder stippen we enkele theologische noties aan in het gesprek met het jodendom, als korte uitwerking van de theologische vragen die genoemd zijn in paragraaf 4.2.

Blijvende betekenis van het verbond van God met het volk Israël

Als kerk hebben we ons afgekeerd van de positie die wel vaak is ingenomen, namelijk dat de kerk in de plaats is gekomen van Israël. Dit kon verregaande gevolgen hebben in de verhouding met joden, van anti-judaïsme tot zelfs antisemitisme. Een herontdekking vanuit de joods-christelijke ontmoeting en de bezinning daarop is dat Gods verbond met Abraham en Mozes niet is opgeheven met de komst van Jezus maar juist is bevestigd. Romeinen 9-11 is een voortdurende herinnering aan de kerk dat het Joodse volk niet is afgeschreven. Daarmee zijn niet alle vragen opgelost. Er blijft alle ruimte om in de onderlinge ontmoeting te groeien naar en aan elkaar.

Interpretatie van de landbelofte

Hierbij zijn er heel uiteenlopende visies. De ene visie trekt directe lijnen door van Gods belofte aan Abraham en aan het volk Israël om te wonen in het (beloofde) land naar de hedendaagse situatie. Het bestaan van de staat Israël wordt dan gezien als het (ontluikende) begin van de verlossing. Nadruk wordt gelegd op Israël als Gods oogappel (naar Zacharia 2:12). Anderen staan daarin veel kritischer, verwijzen naar de profeten en leggen de vinger erbij dat Gods beloften voorwaardelijk zijn: het is gebonden

aan trouw aan de Thora en het leven naar Gods richtlijnen. Het heeft dan alles te maken met recht en gerechtigheid.

De kracht van de Bijbel is dat God Israël trouw blijft, maar het gedrag van Israël kan afwijzen. Ook dan blijft er ruimte voor omkeer tot gerechtigheid en barmhartigheid, en een beloftevolle toekomst. Ook Palestijnse theologen houden zich met deze vragen vanuit de eigen specifieke context bezig en stellen indringende vragen over wat recht is en onderdrukking.¹³ Duidelijk is dat de staat Israël een integraal onderdeel uitmaakt van de identiteit van het Joodse volk. Het is belangrijk onderscheid te maken tussen theologische bezinning ten aanzien van landbelofte en politieke vertaling ervan, tussen theologische en rechtstatelijke argumentaties. En om zeer terughoudend te zijn om bijbelteksten en religieuze argumenten te gebruiken (of misbruiken) ter rechtvaardiging van volkenrechtelijke grenzen.¹⁴ In de laatste decennia is er meer aandacht gekomen voor het koloniale verleden en de uitwerking daarvan op staatsvorming, ook ten aanzien van de staat Israël en de voorgeschiedenis.¹⁵ Het bestaansrecht van de staat Israël (in het internationaal recht verankerd) staat bij dit alles wat de Protestantse Kerk betreft niet ter discussie.¹⁶

Visie op de betekenis van Thora, Wet en Evangelie

Vanuit de joods-christelijke ontmoeting is het verstaan en begrip gegroeid dat Thora en Evangelie geen tegenstellingen vormen, en elkaar niet opheffen, maar elkaars taal spreken. Duidelijk is wel dat de Thora vanuit het jodendom een andere betekenis en liturgische functie heeft dan in

13. Bijv. Munther Isaac, *From Land to Lands, from Eden to the Renewed Earth. A Christ-Centered Biblical Theology of the Promised Land*, 2015. Bij de Nederlandse presentatie van *De andere kant van de muur. Een Palestijns perspectief*, 2023, in Rotterdam op 9 mei 2023, hield scriba René de Reuver een toespraak.

14. IP-nota, 2008, p. 44. In het Beleidskader van de IP-nota staat: 'religieuze argumenten ten aanzien van grondgebied dienen te worden getoetst aan het internationaal recht'.

15. De reflectie op het koloniale verleden binnen de kerk staat nog aan het begin. Vandaar dat de toelichting hierop in de notitie vrij gering is. De kerk ziet het als haar opdracht om hier in de komende periode mee aan de slag te gaan.

16. In de IP-nota wordt kort gereflecteerd op de theologische betekenis van de staat Israël. 'Vanuit de eigen theologische voorgeschiedenis van de Protestantse Kerk kan hierover het volgende gesteld worden. De Protestantse Kerk in Nederland kan de terugkeer van het Joodse volk naar Palestina niet los zien van Gods trouw aan zijn verbondsvolk. Ook beseft ze dat de staat Israël een integraal onderdeel uitmaakt van de identiteit van het volk Israël. Deze motieven versterken voor haar het gegeven dat de staat Israël naar internationaal recht aanspraak heeft op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid. (IP-nota, p. 44).

de christelijke traditie. In plaats van de polemiek te zoeken, is het de taak van de kerk om diepgaand te luisteren en het gesprek aan te gaan.

Betekenis van Jezus

Voor de christelijke kerk als Christusbelijdende geloofsgemeenschap staat de persoon van Jezus Christus centraal. Tegelijkertijd is het besef gegroeid dat Jezus niet los te verstaan is van zijn joodse achtergrond en bedding. Wat dit precies te betekenen heeft, is onderwerp van gesprek, tussen christenen en joden en ook tussen christenen onderling. Bovendien is in dit verstaan de context eveneens van belang. Het maakt wel uit of je vanuit een geleefde westerse ervaring iets uit de christologie aan de orde stelt of vanuit een Palestijns-christelijke context. Het maakt het jood-zijn van Jezus niet anders, maar er komen wel duidingen bij die het gesprek anders maken. Vanuit een Palestijns-christelijk perspectief op de Westbank kan het woord 'Jood' allereerst doen denken aan Israëliërs, met als associatiereeks leger, bezetter, onderdrukker. Woorden die niet direct vanuit de Nederlandse context opkomen. Dus niet alleen het joods-christelijke gesprek over Jezus is van belang maar ook het oecumenische gesprek en de context van de lezer.

Van zending onder joden naar missio Dei, Gods zending

De Protestantse Kerk en haar voorgangers hebben een ingrijpende beweging doorgemaakt. Kort gezegd: van joden-zending naar gesprek. Nog niet zo lang geleden waren er organen voor de

zending onder joden. De Tweede Wereldoorlog en dan met name de Shoah hebben een sterke impuls gegeven om anders te gaan denken over de relatie met joden. Er ontstonden internationale bewegingen, zoals de International Council of Christians and Jews. De christelijke kibboets Nes Ammim in Galilea is ook een duidelijk voorbeeld van een compleet andere insteek: geen zending maar presentie, luisteren, gesprek en ontmoeting. In de Nederlandse context is een diepgaande theologische bezinning geweest. Dit alles heeft ook zijn vertaling gekregen in de kerkordes van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en uiteindelijk de Protestantse Kerk in Nederland. Het sleutelwoord is gesprek. Dat betekent niet dat de kerk haar eigen identiteit als Christusbelijdende geloofsgemeenschap verborgen moet houden.

Ook hierover gaat het gesprek door.¹⁷ De term *missio Dei* (letterlijk: Gods zending) is behulpzaam geweest in het nadenken over zending. Binnen de context van *missio Dei* heeft zending een heel andere connotatie dan in een begrip als 'joden-zending'. Het gaat niet meer om het bekeren tot de christelijke godsdienst maar om de uitnodiging mee te gaan in Gods missie. De *missio Dei*-theologie kan omschreven worden aan de hand van vier verschuivingen: van een meer statisch naar een meer dynamisch Godsbeeld; van kerk centraal naar kerk en wereld in dialoog; van gerichtheid op het verleden (doorgeven van traditie) naar een grotere gerichtheid op vernieuwing vanuit de toekomst; en van een smalle lezing van de Schrift naar een nieuwe waardering van heel de Schrift.

17. Het Centrum voor Israëlstudies (CIS) gebruikt hiervoor drie woorden: luisteren, dienen en getuigen.

III Verklaringen over antisemitisme, terreur en de situatie in Israël en Palestina¹⁸

De Protestantse Kerk heeft in het afgelopen decennium tal van belangrijke uitspraken gedaan, zowel over antisemitisme alsook over de situatie in Israël en Palestina. Veel verklaringen gaan over de ontmoeting met het jodendom. Met de toenemende spanning, het escalerende conflict en de oorlog in het Midden-Oosten zijn er meerdere uitspraken die zich daarop richten.

Afstand anti-Joodse uitspraken Luther 2016

In aanloop naar de herdenking en viering van 500 jaar Protestantisme nam de Protestantse Kerk bij monde van de president van de lutherse synode op 11 april 2016 afstand van de anti-joodse uitspraken van Luther. 'Luther heeft een onfrisse kant. Wat hij over Joden heeft gezegd, kan absoluut niet. We komen er niet door te zeggen dat het antisemitisme wortelt in een lange Europese geschiedenis. Luther heeft hierin een akelige rol gespeeld. Wij wijzen zijn gedachtegoed over Joden dan ook met klem af.'¹⁹ Al veel eerder, in 1984, nam de Lutherse Wereld Federatie (LWF) afstand van de anti-joodse geschriften van Luther.

'Van conflict naar gemeenschap. Gezamenlijke Luthers-Katholieke herdenking van de Reformatie in 2017'

Het moderamen van de Protestantse Kerk en de rooms-katholieke Bisschoppenconferentie boden dit rapport aan als een belangrijke hulp bij het doordenken van de zin en inhoud van een gezamenlijke herdenking van het begin van de Reformatie. In paragraaf 229 staat: 'Bij deze gelegenheid zullen lutheranen ook denken aan de hatelijke en denigrerende uitspraken van Maarten Luther tegen de Joden. Ze schamen zich ervoor en betreuren ze ten diepste.'

Gezamenlijke verklaring met de Rooms-Katholieke Kerk 2019

In juni 2019 kwamen beide kerken met een gezamenlijke verklaring tegen antisemitisme. 'Met grote zorg zien zowel de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland als de Protestantse Kerk in Nederland dat het antisemitisme sterker wordt. Telkens zijn er incidenten die ertoe leiden dat een onveilig klimaat kan ontstaan voor de Joodse gemeenschap in Nederland. Dat is ontoelaatbaar. Voor de kerken is het blijvende gesprek met de Joodse gemeenschap in Nederland van groot belang.'²⁰

Verklaring Erkenning en Verantwoordelijkheid 2020²¹

Op 8 november 2020 sprak scriba René de Reuver tijdens de Kristallnachtherdenking in Amsterdam deze verklaring over erkenning van schuld en verantwoordelijkheid uit. Er werd schuld beleden ten aanzien van de Joodse gemeenschap in Nederland. De intentie werd uitgesproken 'alles te doen wat mogelijk is om de joods-christelijke relaties verder uit te laten groeien tot een diepe vriendschap van twee gelijkwaardige partners, onder andere verbonden in de strijd tegen het hedendaagse antisemitisme.' In lijn met deze verklaring benoemde synodepreses Marco Batenburg antisemitisme als zonde.²²

Palestijnse christenen over antisemitisme: 'This is where we stand' (2022)

In deze publicatie verkent het Sabeel Ecumenical Liberation Center, partner van Kerk in Actie, wat antisemitisme is in de context van het leven in Israël en Palestina. Heel duidelijk wordt in de eigen spiegel gekeken en wordt antisemitisme in de Palestijnse gemeenschappen en de Arabische wereld benoemd. Er is tevens een verkenning van wat zionisme is en hoe het uitwerkt. Waarom deze betrokkenheid bij antisemitisme? Volgens het rapport is er een overeenkomst in de grondslagen

18. Zie <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestantse-kerk-over-bestrijding-antisemitisme/>.

19. file:///C:/Users/EeuwoutKlootwijk/Downloads/Verklaring%20Luther%20en%20de%20Joden_Protestantse%20Kerk%20Nederland%2011%20april%202016.pdf

20. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/rooms-katholieke-kerk-en-protestantse-kerk-komen-met-gezamenlijke-verklaring-tegen-antisemitisme/>

21. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/verklaring-van-de-protestantse-kerk-tijdens-kristallnachtherdenking-2020/>

22. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/protestants-perspectief-antisemitisme-is-zonde/>

van de strijd tegen de onderdrukking van Palestijnen en de strijd tegen antisemitisme. Het gaat in beide situaties om de strijd voor menswaardigheid.²³

Moderamen: grote zorgen over situatie in Israël en Gaza (2021)

Op 21 mei 2021 reageert het moderamen op de gespannen situatie in Israël en Gaza. 'Als Kerk bidden we voor vrede in Jeruzalem. Deze vrede lijkt onmogelijk, als er geen recht gedaan wordt en er niet geluisterd wordt naar de trauma's van zowel Joden als Palestijnen.'²⁴

Gelukwens 75 jaar staat Israël (2023)

Op 26 april 2023 stuurt het moderamen een gelukwens aan Joodse partners om hen te feliciteren met het 75-jarige bestaan van de staat Israël.²⁵ In een aanvullend artikel geeft scriba René de Reuver enkele aanvullende gedachten. 'We hopen en bidden dat de profetische droom van vreedzaam samenleven zal kunnen gelden voor alle bewoners.'²⁶

75 jaar Nakba: 'De Nakba is nog steeds onze dagelijkse realiteit' (2023)

Op 15 mei wordt aan de Palestijnse partners van Kerk in Actie gevraagd welke betekenis de 'Nakba' voor hen heeft en hoe de herinnering eraan doorleeft in hun dagelijks leven.²⁷

Uitspraken moderamen op en na 7 oktober 2023

Op de dag van de terroristische aanval van Hamas op Israël sprak het moderamen over de verbijsterende beelden en berichten uit Israël en riep op tot gebed. 'De wonden die nu geslagen worden zijn hartverscheurend. Als kerk weten we ons verbonden zowel met Joden als met Palestijnse christenen, die zuchten onder deze verschrikkelijke daden van geweld. We voelen mee met de pijn van Joden, Palestijnse christenen, moslims en andere inwoners van het land.'²⁸ Twee dagen later volgde een boodschap van medeleven aan de Joodse gemeenschap in Nederland. 'Met grote verbijstering en afschuw hebben wij de verschrikkelijke beelden

van de afgelopen dagen gezien. Golven van terreur spoelen over Israël heen, die zeer diepe wonden slaan bij zowel de Joodse bevolking in Israël als in de Joodse gemeenschap in Nederland. We beseffen dat velen van u familie en vrienden in Israël hebben en dat u zich op dit moment grote zorgen maakt over hun lot en toekomst. Wij delen in uw verslagenheid en pijn. Wij betuigen u onze diepe sympathie en medeleven. Dit zijn dagen van diepe rouw, waar woorden tekortschieten.'²⁹

Protestantse Kerk stuurt boodschap van medeleven naar Israëlische en Palestijnse partners (2023)

In een brief van 17 oktober 2023 heeft scriba René de Reuver zijn medeleven betuigd met de partnerkerken en -organisaties van Kerk in Actie in Israël en Palestina. 'We realiseren ons dat de oorlog tussen Hamas en Israël een grote impact heeft op het werk van jullie organisaties. Werk dat al steeds ingewikkelder werd in de afgelopen jaren. Het kan voelen alsof alles wat je in de afgelopen jaren hebt opgebouwd, uit je handen is geslagen.'³⁰

Uitspraak generale synode tegen antisemitisme (2023)

Op 18 november 2023 sprak de generale synode zich onomwonden uit tegen het toenemende antisemitisme, als een direct gevolg van de terreur-aanslag van Hamas³¹ op 7 oktober en de daaropvolgende oorlog tussen Israël en Hamas. Dit als antwoord op de toespraak die de Nationaal Coördinator Antisemitisme Bestrijding Eddo Verdoner in de synode had gehouden. 'Als Protestantse Kerk in Nederland spreken we hierbij ons diepe medeleven uit met de Joodse gemeenschap. Ons hart huilt bij de verschrikkelijke wonden die nu geslagen worden. Het is niet te accepteren dat Joodse medeburgers zich niet veilig voelen.'

Protestantse Kerk onderstreept belang van rechtvaardige vrede voor Joden en Palestijnen (2024)

Op 23 januari 2024 reageert scriba René de Reuver namens het moderamen op de petitie, aangeboden

23. *This is where we stand. A Sabeel Reflection on Antisemitism*, Sabeel Ecumenical Liberation Center, 2022.

24. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/moderamen-grote-zorgen-over-situatie-in-israel-en-gaza/>

25. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/gelukwens-75-jaar-staat-israel/>

26. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/overwegingen-bij-gelukwens-75-jaar-staat-israel/>

27. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/75-jaar-nakba-de-nakba-is-nog-steeds-onze-dagelijkse-realiteit/>

28. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/moderamen-escalatie-en-verbijstering/>

29. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/boodschap-van-medelevan-aan-de-joodse-gemeenschap-in-nederland/>

30. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-kerk-stuurt-boodschap-van-medelevan-naar-israelische-en-palestijnse-partners/>

31. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/generale-synode-sprekt-zich-uit-tegen-antisemitisme/>

door Kairos-Sabeel Nederland. 'Wie zou niet wenen, die ziet wat er zich nu allemaal voltrekt in Israël en Gaza. Wie weet in deze een wijs woord te spreken? Vanuit deze verlegenheid weten we ons geroepen om ons als kerk in te zetten voor menselijke waardigheid - elk mensenkind is immers (even) kostbaar in de ogen van God -, rechtvaardige vrede en vreedzaam samenleven.'³²

Politieke loopgraven staan oplossingen en noodhulp Palestina en Israël in de weg (2024)

Op Goede Vrijdag 29 maart 2024 schrijven scriba

René de Reuver en directeur Kerk in Actie Jurjen de Groot dat volharding in politieke opvattingen niet bijdraagt aan het verzachten van het leed van Joden, Palestijnen en anderen die direct of indirect geraakt worden door de oorlog in en rond Gaza. 'Pas wanneer we elkaar recht in de ogen kunnen kijken, kan er een begin gemaakt worden aan een helingsproces. Voor wat betreft de situatie in Palestina en Israël lijkt dit misschien wel verder weg dan ooit. Het is daarom belangrijk om te leren elkaars wonden aan te raken.'³³

32. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-kerk-onderstreept-belang-van-rechtvaardige-vrede-voor-joden-en-palestijnen/>

33. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/politieke-loopgraven-staan-oplossingen-en-noodhulp-palestina-en-israel-in-de-weg/>

IV Relaties met Joden

In dit hoofdstuk geven we een uitwerking van de relaties met Joden en Joodse gemeenschappen, zoals deze in paragraaf 4.2 aan de orde zijn gekomen. Naast een korte schets over de geschiedenis van de complexe relaties tussen joden en christenen schenken we aandacht aan de joodse wonden die door deze relaties zijn aangebracht.

Uiteengaan van de wegen

Zowel de christelijke tradities, kerken en stromingen als de rabbijnse tradities vinden hun oorsprong in de veelkleurige periode van de Tweede Tempelperiode, uitlopend in het diverse jodendom van de 1e eeuw. Beiden, joden en christenen, beroepen zich op de Schriften van het Bijbelse Israël. Een deel van de heilige Schriften wordt gedeeld, al worden er verschillende benamingen aan gegeven (Tenach of Oude/Eerste Testament) en zijn indelingen verschillend. Beide tradities zijn vertakkingen met dezelfde wortels of, ander beeld: christenen en joden komen uit dezelfde moederschoot.

In en na de 1e eeuw gaan de wegen langzamerhand en op een complexe wijze uiteen: christelijke tradities gaan andere wegen dan in de rabbijnse tradities die zich uitkristalliseren in de Talmoed. De (gedeeltelijk) zelfde heilige boeken worden verschillend gelezen en geïnterpreteerd. Ook zijn er uiteenlopende liturgische tradities ontstaan. Sommige feesten zoals Pesach en Pasen worden zeer verschillend gevierd, hoewel de gemeenschappelijke wortels en oorsprong steeds weer herontdekt worden.

Hedendaags jodendom en partnerrelaties

Het hedendaagse levende jodendom is buitengewoon veelkleurig en divers: religieus in verschillende schakeringen, cultureel divers. Wie

joods is, is onderwerp van discussie bij joden zelf. Er zijn halachische benaderingen: joods is wie een joodse moeder heeft. Maar er zijn ook liberale bewegingen waarbij ook een joodse vader iemand tot jood maakt (vaderjood). Er zijn joden die niet religieus zijn – agnostisch of atheïstisch –, joden voor wie het zionisme onderdeel is van hun identiteit, en niet-zionistische joden.³⁴ Kortom, het is buitengewoon complex, en bovendien voer voor historici.³⁵ Voor de kerk is vooral dit van belang: dat christenen in de ontmoeting met joden een besef krijgen van de wortels van hun eigen geloof; dat joden en joodse gemeenschappen gezien willen worden in hun eigenheid en niet uitsluitend in hun betekenis voor de christelijke kerk, en dat er belangrijke lessen getrokken kunnen worden en nieuwe inzichten kunnen ontstaan uit de joods-christelijke ontmoeting. In Nederland zijn er relaties met joodse gesprekspartners³⁶ en via Kerk in Actie zijn er in Israël naast de partnerrelaties met Palestijns-christelijke organisaties en kerken ook relaties met joodse organisatie, zoals het Rossing Center in Jeruzalem en Rabbis for Human Rights.

Wonden en trauma's

Er is de wond van de eeuwenlange geschiedenis van anti-judaïsme en anti-joodse beeldvorming in de christelijke tradities, theologie en liturgie. Dit zit heel diep in de christelijke theologie. Het is een pijnlijke geschiedenis van verwijdering en het zoeken naar identiteit, waarbij het vooral gezocht werd in tegenstellingen, dit alles met desastreuze gevolgen. De kerk werd gezien als legitieme opvolger van het jodendom. Het Joodse volk had als betekenisvolle factor afgedaan, de kerk is in de plaats van Israël gekomen. Diverse vormen van vervangingstheologie werden ontwikkeld. Deze anti-joodse theologische benaderingen konden

34. Ido Abram heeft voor de Nederlandse context de volgende vijf factoren benoemd die voor een Joodse identiteit van belang zijn: 1) religie en traditie, 2) de band met Israël en zionisme, 3) oorlog, vervolging en overleving, 4) persoonlijke geschiedenis, 5) de wisselwerking tussen de Joodse en de Nederlandse cultuur. Dan Cohn-Sherbok onderscheidt 7 expressies van het jodendom: 1. chassidisme, 2. orthodox jodendom, 3. conservatief jodendom, 4. reform-jodendom, 5. reconstructie-jodendom, 6. humanistisch jodendom, 7. messiaans-jodendom. Deze laatste categorie wordt door de andere stromingen veelal niet geaccepteerd. Zie: Sherbok, *Messianic Judaism*, 2000, p. 12.

35. Een illustratie van de complexiteit is een historicus als Shlomo Sand die nationale mythen (de verhalen die volken tot een eenheid maken) m.b.t. het volk Israël onderzoekt, bijv. in zijn boek *The Invention of the Jewish People*.

36. Zoals met Centraal Joods Overleg, Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, Verbond voor Progressief Jodendom, Joods Maatschappelijk Werk, Centrum voor Informatie en Documentatie Israël en joods-christelijke overlegorganen als het OJEC, Sja'ar, Comité Joods Nederland e.a.

bijdragen aan een voedingsbodem, waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien. Mede vanuit de joods-christelijke relaties worden we ons als kerk steeds meer bewust van deze ontsporingen.

Het uitroepen van de staat Israël in 1948 is van grote betekenis geweest voor joden wereldwijd. Dat in de jaren erop vele honderdduizenden joden uit Arabische landen verdreven of gevlucht zijn is een schrijnende wond. Voor velen is de staat Israël een toevluchtsoord geweest. De oorlogen en 7 oktober 2023 brengen hierin wel een kentering.

Bepaalde vormen van christenzionisme kunnen een politiek-religieuze agenda hebben, waarbij joden dienen om het koninkrijk van God dichterbij te brengen: als alle joden weer in het land wonen en teruggebracht zijn, zal Jezus als Messias terugkomen. In feite zijn joden dan instrumenteel voor christenen. In het studierapport 'Hope for the Future' van de Lutherse Wereld Federatie wordt gesteld dat de uitwerking van dit gedachtegoed consequenties heeft voor de joods-christelijke relaties: joden voelen zich gebruikt. Maar ook consequenties voor de Palestijns-christelijke aanwezigheid in wat christenen het Heilige Land noemen: zij hebben in dit gedachtegoed geen rol.

Het overnemen van specifiek joodse tradities in de christelijke liturgie roept op zijn minst vragen op of kan als een vorm van annexering gezien worden. Bijvoorbeeld door een sedermaaltijd in de kerk te vieren of door het Loofhuttenfeest te introduceren in de kerk. Joodse feesten worden zo in een christelijke context gezet.

Vanuit de Nederlandse context is er de wond van de ambivalente houding van samenleving en kerken ten opzichte van de Joodse gemeenschap in de Tweede Wereldoorlog. En het als samenleving en kerken tekortschieten in de opvang van Joden die na 1945 terugkeerden. Van alle door de nazi's bezette landen in West-Europa konden in Nederland de meeste slachtoffers van Jodenvervolgung worden gemaakt, zowel percentueel als in absoluut aantal. Dit onvoorstelbare gegeven werkt tot op de huidige dag door in de kleine Joodse gemeenschap in Nederland. Tijdens de jaarlijkse Kristallnachtherdenkingen, georganiseerd door het Centraal Joods Overleg; de 4/5 mei herdenkingen; de Jom HaSjoa-herdenkingen wordt hierbij telkens stilgestaan en ook de relatie met het heden gelegd. Daarnaast houden de Anne Frankstichting en de Stichting Westerbork naast anderen de herinnering levend. Ook heeft het de bezinning op en

heroriëntatie ten aanzien van de joods-christelijke relaties na de oorlog duidelijk gestempeld. In de christelijke theologie wordt dit 'Theologie na Auschwitz' genoemd.

De terroristische aanval van Hamas op Israël van 7 oktober 2023 heeft zeer diep ingeslagen in de Joodse gemeenschappen in Israël, in Nederland, wereldwijd. Dat burgers, onder wie vele jongeren en kinderen, ruw vermoord werden of gegijzeld, kwam als een diepe existentiële schok. Van Joodse zijde horen we woede, verdriet, verslagenheid, verzet, het zich niet veilig meer weten in eigen land, angst en veerkracht, het elkaar opzoeken, het zoeken naar bondgenoten. 7 oktober wordt door hen ervaren als een moedwillige aanval op alles wat joods is en waar het jodendom voor staat. Joden hebben het gevoel er niet te mogen zijn. Het herinnert hen aan eerdere pogroms en aan de pijn van de Shoah.

Mede als gevolg van de polarisatie rond de oorlog tussen Israël en Hamas neemt het antisemitisme toe. Gewezen kan worden op het als jood niet meer veilig over straat durven met een keppeltje, de beveiliging en soms tijdelijke sluiting van joodse scholen, het onveilige klimaat op scholen voor scholieren en op universiteiten voor joodse studenten. Uiteraard is kritiek op Israël, op de regering of het leger nog geen antisemitisme, maar het kan wel die vormen aannemen. Bijvoorbeeld wanneer joden in Nederland worden beoordeeld of afgerekend vanwege het Israëlisch-Palestijnse conflict. Dit alles vraagt zorgvuldige onderscheiding.

Bij een (groot) deel van de joden was en is er het verlangen naar een eigen veilige thuishaven in een wereld die door het blijvende antisemitisme als zeer onveilig wordt ervaren. Voor veel joden in Nederland speelt de staat Israël daarin een belangrijke rol. De onveiligheid in Israël vanwege de terroristische aanslagen en de bedreiging van omliggende landen worden als een diepe wond ervaren. Tegelijkertijd is er grote zorg over de recente ontwikkelingen in Israël (naast de al veel langer bestaande spanningen en diepe conflicten tussen Joden en Palestijnen zijn er intern-joodse spanningen over de toekomst van Israël als democratische rechtsstaat).

Er kan sprake zijn van wantrouwen en het gevoel of de ervaring in de steek gelaten te worden, door de samenleving, de wereldgemeenschap en ook soms door de kerken. Dat kan verschillend liggen bij joden in Nederland, maar soms voelen zij zich niet begrepen en hebben zij het gevoel verantwoording

te moeten afleggen voor wat de regering of het leger van Israël doet. Joodse Nederlanders willen niet continu bevraagd worden op wat er in Israël gebeurt. Tegelijkertijd speelt de staat Israël wel weer een belangrijke rol in hun identiteit en wordt (of werd?) Israël als een veilige thuishaven gezien. De Joodse gemeenschap heeft er familie of vrienden. Er is soms het gevoel dat de staat Israël niet mag bestaan en dat wordt - terecht - ervaren als een vorm van antisemitisme. Het ligt dus wat ambivalent.

Veerkrachtig jodendom

De Joodse gemeenschap kan en wil niet gereduceerd worden tot een gemeenschap met trauma's en wonden. Zij wil verstaan worden als een levend hedendaags veerkrachtig jodendom (breed verstaan). In de synagoge en de liturgische gebeden (*siddoer*) speelt het verlangen naar het land en naar Jeruzalem een belangrijke rol. Zij zien zich vaak als een voortzetting van het Bijbelse volk Israël, met een onlosmakelijke binding met het land. Voor velen heeft dit een concrete vertaling gekregen in de staat Israël.

Relaties met Messiasbelijdende joden

Messiasbelijdende joden hebben vaak een moeilijke positie: door het jodendom worden ze vaak niet als Joods erkend, en door de christelijke kerken worden zij niet altijd serieus als christenen beschouwd. Lang is er ook huiver geweest om met hen relaties op te bouwen, om de kwetsbare relatie met de Joodse gemeenschap in Nederland niet te verstoren. Voor de meesten van hen is de joodse afkomst van belang, omdat zij zichzelf zien als behorend tot het Joodse volk. Tevens speelt het geloof in Jezus een belangrijke rol, maar de manier waarop zij tegen Jezus aankijken en Hem belijden kan weer sterk verschillen. Onderling verschillen ze daarbij ook van mening wat betreft het gewicht en de aandacht die moeten worden gegeven aan de joodse identiteit

en de vraag of daarbij elementen van het jodendom kunnen worden overgenomen, zoals de rabbijnse interpretatie van de Thora. Zo zoeken ze naar de eigen identiteit en naar de plaats die zij innemen ten opzichte van de kerk en het Joodse volk. Dat brengt naar beide kanten en ook onderling veel spanning met zich mee.

Er is dus sprake van een grote diversiteit. In Nederland zijn verschillende organisaties actief op dit gebied.³⁷ In Israël gaat het om een klein maar wel groeiend aantal gemeenten. Sommige vallen als Hebreeuws-sprekende katholieken onder de Rooms-Katholieke Kerk. Andere vormen aparte, soms protestantse, gemeenten.³⁸ Het Caspari Center (Jeruzalem) heeft een studie uitgebracht die de (eigen) Messiaanse beweging kritisch onderzoekt. Het aantal Messiasbelijdende joden in Israël wordt daarin geschat op 15.300 – 20.000 (afhankelijk van de definities).³⁹

In de kerkorde van de Protestantse Kerk worden joodse leden van de kerk met name genoemd.⁴⁰ Toch hebben tot op heden Messiasbelijdende joden (joodse christenen of joodse volgelingen van Jezus) geen duidelijke plek in het beleid en het uitvoerende werk van de Protestantse Kerk. Pas de laatste tijd zijn er voorzichtige contacten met organisaties als Hadderech.

Voor de Protestantse Kerk ligt hier huiswerk. Hoe willen we ons verhouden tot Messiasbelijdende joden? Hoe kan een relatie met hen eruitzien? Op welke wijze kan de kerk aandacht geven aan joodse volgelingen van Jezus? Hun stem kan een rol spelen, of het nu om de bezinning op de relatie tussen Israël en de kerk gaat, om inzicht in en bestrijding van antisemitisme of om de toerusting van gemeenten tot de ontmoeting met Israël. En los daarvan gaat het om de ontmoeting met henzelf.

37. Zoals de Stichting Steun Messiasbelijdende Joden en Hadderech, Nederlandse vereniging van Jesjoea Hamasjach Belijdende Joden.

38. Zie ook Kees Jan Rodenburg, Joodse volgelingen van Jezus. Een overzicht in 40 vragen en antwoorden, 2010; G.J. Mink, *Messiasbelijdende Joden in Israël: een beknopte verkenning*, 2016.

39. David Serner & Alexander Goldberg, Jezus Believing Israelis, exploring Messianic Fellowships, Caspari Center, 2021. Een uitvoerige bespreking in *Mishkan*, nr. 86, <https://www.caspari.com/wp-content/uploads/2023/07/Mishkan-86.pdf>.

40. Ordinantie 1,2: 'De generale synode ... heeft hierbij in het bijzonder tot taak: ... de aandacht voor de plaats van joodse leden van de kerk te bevorderen.'

V Relaties met Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina

Lang is er niet of nauwelijks aandacht geweest voor de relaties met Palestijnen en Palestijnse christenen onder hen. Dat is de afgelopen jaren veranderd, maar we zijn nog steeds aan het verkennen en luisteren. Hieronder volgt een uitwerking van wat eerder in deel I genoemd is over oecumenische relaties (par. 4.4).

Partnerrelaties

Via Kerk in Actie zijn er partnerrelaties met Palestijns-christelijke organisaties en kerken in Israël en Palestina, naast de partnerrelaties met joodse en andere instellingen.⁴¹ Dat zijn niet alleen diaconale maar ook kerkelijk-oecumenische relaties. Met name met de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL) heeft de Protestantse Kerk een directe oecumenische relatie: via de Lutheranen zijn we lid van dezelfde kerkfamilie. Met sommige instituten, zoals Sabeel, is er samenwerking op het gebied van bijbelstudieprogramma's onder Palestijnse christenen. Via het Palestijns Bijbelgenootschap wordt het werk onder jongeren en studenten op de Westbank ondersteund.⁴² Via DSPR (Department of Service to Palestinian Refugees) wordt een oecumenisch jongerenprogramma in Galilea mogelijk gemaakt.

Deel van het Palestijnse volk

Hoewel we ons hier voortdurend richten op de relaties met Palestijnse christenen, moeten we ervoor waken een wig te drijven tussen hen en Palestijnen. Palestijnse christenen zelf voelen zich vaak één geheel met het Palestijnse volk. Voor

een groot deel van de Nederlandse kerken en christenen zijn de Palestijnse christenen onbekend. Onder predikanten is de aandacht voor Palestijnse christenen wel toegenomen, bleek uit onderzoek na 7 oktober.⁴³ Veel toeristische en pelgrimsreizen richten zich op het bezoeken van de plaatsen die verbonden zijn met het leven van Jezus, en gaan aan de steeds kleiner wordende christelijke gemeenschappen ter plaatse voorbij. Het schrijnendste voorbeeld hiervan is het bezoeken van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem zonder bezoek aan de Lutherse Erlöserkirche in Jeruzalem, en het bezoek aan de Geboortekerk in Betlehem zonder te beseffen dat daar ook een lutherse gemeente is (de Palestijns-christelijke Christmaschurch). Het is een taak en opdracht van de kerk om hier verandering in te brengen, om in de komende jaren meer aandacht aan hen te schenken en hun verhalen te delen.

Rijke verscheidenheid aan denominaties

Hoewel het aantal christenen in het Heilige Land gering is en steeds kleiner wordt (ca. 1% van de bevolking in zowel Israël als Palestina), is er nog steeds een rijke verscheidenheid aan christelijke denominaties. Velen van hen zijn Arabisch of Palestijns. Arabisch kan verwijzen naar bewoners en staatsburgers van Israël, Palestijns naar bewoners en burgers van Palestina. Maar het wordt ook wel door elkaar heen gebruikt. Arabische christenen in Israël zelf kunnen zich Palestijnen noemen. Er zijn christelijke gemeenschappen in zowel Israël als Palestina: in Nazareth, Jeruzalem, Betlehem, Ramallah, Taybeh en vele andere plaatsen. In Israël zijn er ca. 125.000 Palestijnse christenen, in

41. Op dit moment zijn dat: Sabeel, Evangelical Lutheran Church in Jordan and the Holy Land (ELCJHL), Nes Ammim, Sadaka-Reut, YWCA Palestine, Mossawa, Palestinian Bible Society, Rossing Center, DSPR, Rabbis for Human Rights, KavLaOved, Tent of Nations. En samen met het Joods Humanitair Fonds wordt Assaf ondersteund.

42. In Israël zijn drie bijbelgenootschappen actief: het Israëlijs Bijbelgenootschap dat zich richt op de messiaanse Joden (Joodse christenen) in Israël, het Arabisch-Israëlijs Bijbelgenootschap dat zich richt op de Arabische christenen in Israël (waaronder ook de christelijke Palestijnen die niet in de Palestijnse gebieden wonen) en het Palestijns Bijbelgenootschap.

43. 'De sympathie voor de Palestijnen groeit onder christelijke voorgangers in Nederland. Eén op de zes schaart zich op dit moment vooral achter de Palestijnen, al willen de meeste predikanten en priesters geen partij kiezen', stelt een artikel in het *ND* van 27 oktober 2023. Het dagblad hield een enquête onder 750 voorgangers (van wie 75% uit de Protestantse Kerk).

Palestina inclusief Gaza ca. 50.000, maar hun aantal vermindert snel. Het aantal Palestijnse christenen dat is geëmigreerd of emigratie overweegt is na 7 oktober 2023 enorm toegenomen. Vooral jongeren willen vertrekken. Globaal zijn deze en andere christenen te onderscheiden in een viertal families: de oosters-orthodoxe kerken, de katholieke kerken (Latijns, Marionitisch, Melkitisch en andere); de oriëntaals-orthodoxe kerken (Koptisch, Armeens, Syrisch) en de protestantse kerken (anglicaans, evangelisch, evangelisch-luthers en andere).⁴⁴

Veerkracht en trots

Veel Palestijnse christenen vertellen met trots over hun voorouders die het christelijk geloof in het Heilige Land hebben behouden sinds het pinksterfeest ('We kept the land holy'). Gezocht wordt naar goede verhoudingen met moslim-Palestijnen. Soms lukt dat, de bezetting door Israël zorgt voor verbondenheid. Soms zijn er juist grote spanningen, bijvoorbeeld wanneer christenen door Israël worden voorgetrokken op moslims. Er is veel veerkracht en geloofsvertrouwen, en er zijn veel zorgen: over het wegtrekken van jongeren op zoek naar een betere toekomst, over het Israëlisch-Palestijnse conflict, de oorlog in Gaza, het toenemende aantal kolonisten op de Westbank, en de gevolgen daarvan voor deze gemeenschappen. Ze zijn oprecht bezorgd over het verdwijnen van de christelijke gemeenschap in Gaza maar ook in de Westbank.

Andere gemarginaliseerde christenen

Naast deze Palestijnse christenen zijn er ook andere en vaak gemarginaliseerde groepen christenen in Israël. Te denken valt aan christenmigranten uit de toenmalige Sovjet-Unie, veelal Russisch-orthodox, of aan Ethiopisch-orthodoxe christenen (ca. 35.000). Daarnaast zijn er arbeidsmigranten en vluchtelingen met een christelijke identiteit en asielzoekers uit landen als de Filippijnen, India, Sri Lanka, Oost-Europa, Eritrea en Soedan (ca. 150.000). Ook zijn er christenen met een moslimachtergrond (Muslim Background Believers), hun aantal is onbekend. Zij leven grotendeels naast elkaar. Er ontbreekt een lokale Raad van Kerken.

Wonden en trauma's

Veruit de grootste wond bij de Palestijnse christenen in Palestina is de bezetting door Israël. Het al eerder genoemde Kairosdocument uit 2009 is naast een schreeuw om recht een theologische uiteenzetting waarbij de bezetting door Israël van Palestijns gebied wordt afgewezen en kritiek wordt geleverd op de zogeheten Israëltheologie voor zover die argumenten levert waarmee deze bezetting wordt gerechtvaardigd. Ook in de gesprekken die de afgelopen tijd met Palestijnse christenen en leiders gevoerd zijn, wordt dit pijnpunt op onze tafel gelegd. Velen van hen spreken over apartheid. Sommigen willen dit woord liever niet gebruiken, maar ervaren het wel als zodanig. Het rapport van Amnesty International uit 2022 spreekt onomwonden over apartheid, als ook diverse rapporten van Israëlische en Palestijnse mensenrechtenorganisaties. Sommigen willen dan ook dat Israël als apartheidstaat benoemd wordt en dat ook de kerken zich daarachter scharen.⁴⁵ Een aantal kerken heeft dit ook gedaan, zoals de Presbyterian Church in de Verenigde Staten van Amerika. Waar het in de argumentatie in essentie om gaat is dat zowel in Israël als Oost-Jeruzalem, Westbank en Gaza een bestuurlijk, juridisch en economisch systeem van kracht is dat ervoor zorgt dat één groep (joodse Israëliërs) wordt bevoorrecht boven een andere (Palestijnen). Er geldt een verschillend wetstelsysteem voor beide groepen, Joden en Palestijnen, terwijl ze in hetzelfde gebied wonen. Hierdoor ontstaat een situatie waarbij de ene groep een superieure status krijgt en de andere groep een inferieure. Bovendien is er in sommige ernstige gevallen sprake van mensenrechtenschendingen (zoals marteling, gedwongen verplaatsing en het onttrekken van basisvrijheden). Deze situatie is niet tijdelijk maar wordt door de Israëlische regering in stand gehouden en verder uitgebreid. In de afgelopen 15 jaar is de situatie voor Palestijnen (zowel in Israël, Oost-Jeruzalem, Westbank en Gaza) verslechterd.

Voor vele Palestijnen en Palestijnse christenen is de Nakba het Palestijnse verhaal geworden voor de dagelijkse ervaring van uitsluiting, verdrijving, onrecht en bezetting. Tussen 1947 en 1949 sloegen ruim 700.000 Palestijnen op de vlucht of werden uit hun woonplaats verdreven, deels voorafgaand aan

44. Fuad D. Farah, *Christian Presence in the Holy Land*, 2011; *The Forgotten Faithful. A Window into the Life and Witness of Christians in the Holy Land*, 2007.

45. Amnesty International, *Israel's Apartheid against Palestinians*, 2022; Human Rights Watch, *A Threshold Crossed: Israeli Authorities and the Crimes of Apartheid and Persecution* (2021).

het uitroepen van de staat Israël en deels tijdens de Arabisch-Israëliëse oorlog van 1948. Deze periode wordt vanuit Palestijns perspectief de 'Nakba' (ramp of catastrofe) genoemd, die jaarlijks op 15 mei wordt herdacht.

De vaak onvoorwaardelijke christelijke steun-betuigingen aan de staat Israël, met voorbijzien van de situatie waarin het Palestijnse volk verkeert, doet pijn. In 2023 was er een open brief van Palestijnse christenen aan de westerse kerkleiders, waarin juist dit punt heel concreet werd benoemd. De brief was dus ook aan ons gericht, als een oproep tot bekering.⁴⁶ Er spreekt pijn uit dat de diepere oorzaken van het Israëlisch-Palestijnse conflict niet onder ogen worden gezien: de al vele tientallen jaren durende bezetting en vernedering van Palestijnen. Christenen in Canada hebben een reactie op deze brief gestuurd en durven daarbij in de eigen spiegel te kijken.⁴⁷ Er is moedeloosheid over de houding van sommige kerken: 'we worden aan ons lot overgelaten'. Palestijnse christenen willen dat kerken zich duidelijker uitspreken om het voor hen op te nemen. Dat raakt zeker aan de Protestantse Kerk.

Palestijnse christenen voelen zich niet gezien en voorbijgelopen door toeristen en pelgrims. De kleine en kwetsbare christelijke gemeenschappen in Israël en Palestina worden vaak niet bezocht door de grote stromen bezoekers aan het Heilige Land. Dat doet pijn en wordt niet begrepen.

Palestijnse christenen vertellen met trots over de eeuwenoude band met het land. 'Wij zijn hier altijd al geweest', zo vertellen zij, en voor hen betekent dit een existentiële band met het land van Jezus en met de christenen van het eerste uur.

Er is de dagelijkse ervaring van het tweederangs-burger zijn in Israël ten opzichte van joden. Er zijn niet dezelfde rechten en vrijheden die joodse burgers wel hebben. Zij ervaren het als

discriminatie dat de Joodse Wet op de terugkeer wel aan iedereen met een (gedeeltelijke) Joodse komaf het recht verschaft om zich in Israël te vestigen en het Israëlische staatsburgerschap te verkrijgen. Deze rechten hebben Palestijnen niet. De Nation-State Law uit 2018 maakt van Palestijnse inwoners van Israël de facto tweederangs staatsburgers. Joodse symbolen als vlag, volkslied, Hebreeuwse kalender, sjabbat en joodse feestdagen worden vastgelegd, het Hebreeuws is vanaf dan de enige officiële taal van Israël. Het Arabisch wordt tot een taal met een niet nader aangeduide 'speciale status'. Israël is volgens deze wet de staat van en voor joden, de overige burgers worden daarbij niet genoemd.

De achterstelling en dagelijkse vernederingen op de Westbank gaan gepaard met landonteigeningen en beperkingen in mobiliteit en toegang tot grondstoffen. Bij de checkpoints is er agressie en discriminatie. Het leven op de Westelijke Jordaanoever is volgens het internationaal recht bezetting. De wirwar aan A, B, en C-gebieden maakt een onoverzichtelijke lappendeken van het gebied waarop Palestijnen aanspraak maken. Er is op de Westbank een dagelijkse bedreiging van de kant van Joodse kolonisten. Zij claimen steeds meer land, waarbij geweld niet geschuwd wordt. De impact hiervan zien we heel concreet in de situatie van de familie Nassar van Tent of Nations, een evangelisch-lutherse familie die al decennialang verwickeld is in een rechtzaak om hun land geherregistreerd te krijgen.⁴⁸

In 2023 luidden Palestijnse kerkleiders de noodklok over de aanvallen van geweld richting christelijke geestelijken en gebouwen (kerken, kloosters, begraafplaatsen) door extremistische Joodse kolonisten. In Israël zelf worden christenen door ultra-orthodoxe Joden bespuwd en vernederd.⁴⁹ Het nieuwe rapport van Rossing Center geeft daarover schrijnende details.⁵⁰

46. <https://www.change.org/p/an-open-letter-from-palestinian-christians-to-western-church-leaders-and-theologians>

47. <https://www.change.org/p/open-letter-to-palestinian-christians-from-christians-in-canada>

48. <https://protestantsekerk.nl/nieuws/palestijnse-christenen-hebben-dringend-hulp-nodig>

49. *Trouw* 9 februari 2024: 'Waarom ultra-orthodoxe joden in Jeruzalem christenen bespugen': 'Het pesten en weren van christenen past in een lange traditie van strijd om het land', zegt Wallet. 'De grootste grondbezitters in Israël zijn de historische kerken en kloosters, van onder andere rooms-katholieken en Armeens-orthodoxen. Dat willen groepen binnen de kolonisten en de ultra-orthodoxe Joden veranderen.'

50. 2023 Annual Report Attacks on Christians in Israel and East Jerusalem <https://rossingcenter.org/escalating-hostilities-against-christians/>

Falend Palestijns leiderschap en corruptie, toenemend extremisme en wapengeweld onder Palestijnen zelf verergeren de situatie waarin Palestijnse christenen verkeren. Het vergroot de spanningen rond het als christelijke minderheid leven te midden van een moslimmeerderheid.

De recente oorlog tussen Israël en Hamas heeft verwoestende gevolgen voor Gaza, de Palestijnse burgers en de infrastructuur. Gaza wordt al jarenlang door hen gezien als een 'openluchtgevangenis' waar twee miljoen mensen opgesloten zitten zonder enig perspectief. De recente oorlog en de aanhoudende bombardementen verwoesten vele levens en maakt van het leven en samen leven een hopeloze en uitzichtloze situatie. Het heeft zijn weerslag op Palestijnen en Palestijnse christenen in de hele regio. Van onze Palestijns-christelijke partners horen we hun boosheid en verzet over alle verwoesting en ontmenselijking, angst voor wat komen gaat, en een schreeuw om recht.⁵¹ De oorlog heeft eveneens grote gevolgen voor het leven op de Westbank: mensen raken hun banen kwijt (al maanden zonder inkomen), er is al maanden geen toerisme (veel christenen halen daar hun inkomen uit), er wordt toenemend geweld

gebruikt door zowel leger als kolonisten, er worden geen vergunningen meer verstrekt om naar Israël te gaan. Veel mensen overwegen te emigreren. Men maakt zich grote zorgen over de toekomst van de kerk in zowel Gaza als de Westbank. Men is bang dat er straks geen christenen meer zullen zijn.

Daarnaast zijn er andere wonden die meer uitleg en nadere toelichting vergen. Zoals de wond van het koloniale verleden (de schuld van het Westen). En de wond van de 'white supremacy'. Arabieren voelen zich achtergesteld door het Westen: 'Onze doden doen er voor jullie niet toe.' En: 'Jullie meten met twee maten: tegen de bezetting door Rusland van Oekraïne loopt iedereen te hoop, terwijl jullie zwijgen over de bezetting door Israël van Palestina.'

Zoals eerder gezegd: de Palestijnse (christelijke) gemeenschappen willen niet gereduceerd worden tot deze geschiedenis van pijn en wonden. Ook bij hen zijn er veerkrachtige (kerk)gemeenschappen. Bij Palestijnse christenen en anderen (onder wie ook vele joden) is er het diepe verlangen naar een samenleving waarin alle inwoners met waardigheid, gelijkheid en veiligheid samen kunnen leven.

51. Op 23 januari 2024 werd door Kairos Sabeel Nederland een petitie aan het moderamen overhandigd, waarin onder meer werd opgeroepen tot een staakt-het-vuren. Zie: <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-kerk-onderstreept-belang-van-rechtvaardige-vrede-voor-joden-en-palestijnen/>

Protestantse Kerk in Nederland

Postbus 8504, 3503 RM Utrecht

(030) 880 18 80

info@protestantsekerk.nl

protestantsekerk.nl